

The Historical Evolution of the Concept of "‘Ayn Allāh" in the Views of Early and Contemporary Exegetes: A Statistical-Analytical Study of Exegetical Data

Mina Shamkhi ¹ | Zohreh Bābāahmadī Milānī ² | Aref Mas’ūdīān ³

1. Corresponding Author, Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. Email: m.shamkhi@scu.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. Email: Z.babaahmady@scu.ac.ir
3. MA Graduate in Quranic and Hadith Sciences, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. Email: arefmasoudian1@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Received: 25 July 2025
Revised: 8 December 2025
Accepted: 24 February 2026
Available Online: 28 February 2026

Keywords:
Historical Evolution;
Quranic Exegesis;
‘Ayn Allāh; Early and
Contemporary Exegetes;
Literalism; Statistical
Analysis.

Abstract

One of the most challenging issues in the interpretation of the Holy Quran is understanding the verses on divine attributes, especially expressions whose apparent meaning suggests corporeal characteristics of God. The concept of "‘ayn"(eye) is among such cases, appearing in several verses and raising the possibility of a literal, corporeal interpretation. This research aims to analyze exegetical views on "‘Ayn Allāh" (the Eye of God), examine the evolution of these interpretations, and explain the role of theological tendencies in their formation. The research method is descriptive-analytical with a comparative approach. Using library sources, the views of Shia and Sunni exegetes are classified into three categories: literalist, interpretive (tāwīlī), and referential (mišdāqī), and are analyzed accordingly. Tables and charts are also used to illustrate the trends of evolution. The findings show that exegetical tendencies have played a decisive role in shaping the exegetes' understandings of these verses. In the early period, the diversity of meanings—especially in the form of interpretations such as "Before our sight," "Under our protection," and "Within our knowledge"—is remarkable, and in both Shia and Sunni traditions, the effort to avoid affirming a corporeal meaning is evident. Exegetes of this period, depending on their narrative, theological, literary, or mystical tendencies, offered different and sometimes multiple meanings. In contrast, the contemporary period is characterized by a reduction in semantic diversity and a focus on the meaning "Under our protection," which is more common in exegeses with social, jurisprudential, literary, and educational tendencies. This interpretive convergence reflects the exegetes' efforts to explain Quranic concepts within the framework of modern religious thought and the intellectual needs of the contemporary era.

Cite this article: Shamkhi, M.; Bābā-Ahmadī Milānī, Z.; Mas’ūdīān, A. (2026). The Historical Evolution of the Concept of "‘Ayn Allāh" in the Views of Early and Contemporary Exegetes: A Statistical-Analytical Study of Exegetical Data. *Quranic Doctrines*, 23(43), 157-200. <https://doi.org/10.30513/qd.2026.7226.2599>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

The interpretation of verses on divine attributes, especially those with expressions that literally suggest corporeality, has long been a central focus of exegetical and theological discussions. Among these, the expression "ʿAyn Allāh" in verses such as "wa iṣnaʿ al-fulka bi-aʿyuninā" (Construct the ship before Our eyes – Q11:37) and "wa li-tuṣnaʿ aʿalā ʿaynī" (that you might be brought up under My eye – Q20:39), due to their apparent conflict with the principle of divine transcendence ("laysa ka-mithlihī shayʿ" – Q42:11), have given rise to different and sometimes contradictory interpretations. The main problem of this research is to examine how exegetes have understood the concept of "ʿayn" and to analyze the historical evolution of these interpretations in early and contemporary periods.

The aim is to trace the historical and comparative development of exegetical views on "ʿAyn Allāh", explain the relationship between theological foundations and the type of interpretation offered, and identify dominant patterns in each period. The central question is whether the evolution in the interpretation of these verses reflects the intellectual and theological developments of the Islamic world. The hypothesis is that the approach to "ʿAyn Allāh" is shaped more by the theological presuppositions and interpretive methodology of exegetes of each era than by the literal meaning of the word.

A review of the literature shows that studies on anthropomorphic attributes and the issue of seeing God have been conducted, but most have had a limited thematic or comparative approach and lack a comprehensive historical and data-driven analysis of the evolution of the interpretation of "ʿAyn Allāh". A comparison of these studies reveals a gap in providing a classified and analytical framework for understanding changes in approach.

This research, with a historical-analytical approach and utilizing a threefold classification (literalist, interpretive, and referential), seeks to present a clear picture of the evolutionary trend of interpretation through systematic data analysis and the use of statistical tools. The results are important for researchers in Quranic and Hadith sciences, theology, and the history of Islamic thought, and the chosen method is appropriate for discovering patterns of evolution and explaining the relationship between theoretical foundations and the interpretation of verses.

Method

This research employs a descriptive-analytical design with a comparative-historical approach and is organized within the framework of qualitative and quantitative content analysis. The scope of the study includes a wide range of Shia and Sunni exegeses from both early and contemporary periods, selected based on their direct relevance to the

verses containing "Ayn Allāh" and their explicit interpretive reference to this expression. Data were collected through library research from primary exegetical sources. Research tools include systematic note-taking, comparative tables, and charting software for analyzing the frequency and semantic patterns.

The research steps include: extracting views, classifying them into three categories (literalist, interpretive, and referential), comparative analysis, and explaining the historical trend of evolution. In selecting sources, the criteria were scholarly credibility, comprehensiveness, and representativeness of each period; the principles of honesty and accurate citation have been observed.

Results

The findings show that in the early period, exegetes' tendencies played a decisive role in shaping interpretations of "Ayn Allāh". The literalist approach appears mainly in narrative-based exegeses, particularly for Q11:37 and Q20:39, while a combined narrative-theological approach is observed for Q23:27, Q52:48, and Q54:14. The interpretive approach was more widespread among theological, literary, and mystical tendencies, with the meanings "before our sight" (bi-mar'an minnā), "under our protection" (bi-hifẓinā), and "within our knowledge" (bi-'ilminā) being predominant, whereas referential interpretations such as "the eye of the angels" and "the eyes of the prophets" were limited and specific.

Analysis of tables and charts indicates that both Shia and Sunni traditions tended toward semantic interpretation, although Sunnis offered a broader range of meanings, while Shia exegetes focused more on "under our protection". This trend reflects early exegetes' avoidance of affirming a corporeal meaning and their inclination toward a meaningful and flexible interpretation. Historical and cultural factors, including scientific stagnation and the decline of Islamic civilization, directly influenced the formation of these approaches and reinforced the interpretive and jurisprudential space in interpreting the verses of "Ayn Allāh". This period clearly reflects the interaction between theological, narrative, and literary tendencies in confronting divine concepts and the interpretive flexibility of exegetes.

In the contemporary period, exegetes' tendencies have shifted markedly toward the interpretive approach, with the literalist approach almost completely abandoned, appearing only in one limited case with a social tendency. The dominant meaning is "under our protection and guardianship", and the social tendency has made the most use of this interpretation. Following it, jurisprudential, literary, and educational tendencies have developed this meaning within their own specific approaches, while referential interpretations such as "the eye of the angels", "the eye of water", and "the eyes of the prophets" are limited and occasional.

Analysis of tables and charts shows that interpretive diversity has decreased compared to the early period, and focus on a specific meaning has increased. Furthermore, interpretive convergence between Shia and Sunni is evident, and past disagreements in choosing meanings have diminished. Historical factors, including the influence of scientific and social awakening, the development of new sciences, and the influence of

Western culture, have laid the groundwork for this focus and convergence, enabling the emergence of analytical, scientific, and literary-social tendencies. This trend shows that contemporary exegetes have sought to present a rational, spiritual, and practical reading of the verses of "Ayn Allāh" in order to respond to the intellectual, moral, and social needs of modern society.

Conclusions

The results show that exegetical tendencies have played a decisive role in shaping the meaning of "Ayn Allāh". In the early period, the wide semantic diversity and the predominance of interpretations such as "before our sight" and "under our protection" indicate an open jurisprudential space and the interaction of narrative, theological, and literary tendencies. In contrast, the contemporary period is characterized by a significant reduction in diversity and a dominant focus on the meaning "under our protection"; a matter that indicates interpretive convergence and an effort to present a rational, non-corporeal reading appropriate to new intellectual and social needs. Overall, the historical course of interpretation has moved from semantic plurality to interpretive concentration.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and the writing of the initial draft and subsequent versions (revised, edited, etc.).

Data Availability Statement

No data are available.

Acknowledgements

The authors express their gratitude to all who contributed to the development of this article.

Ethical Considerations

The authors have avoided data fabrication, distortion, plagiarism, and any form of research misconduct.

Funding

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflicts of interest.

Declaration on the Use of AI Tools

In the preparation of this article, the authors made limited use of ChatGPT for translation and editing. After using it, they reviewed and edited the generated content and take full responsibility for the published work.

سیر تحول تاریخی مفهوم «عین الله» در آرای مفسران متقدم و معاصر؛ مطالعه‌ای آماری-تحلیلی بر داده‌های تفسیری

مینا شمخی^۱ ✉ | زهره بابا احمدی میلانی^۲ | عارف مسعودیان^۳

۱. نویسنده مسئول، استاد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: m.shamkhi@scu.ac.ir

۲. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: Z.babaahmady@scu.ac.ir

۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه:

arefmasoudian1@gmail.com

چکیده

یکی از مسائل جالبش برانگیز در تفسیر قرآن کریم نحوه درک آیات صفات الهی است، به‌ویژه تعابیری که ظاهر آن‌ها با ویژگی‌های جسمانی انسان سازگار می‌نماید. مفهوم «عین» از جمله این موارد است که در آیات متعددی مطرح شده و امکان برداشت جسمانی از آن را به وجود آورده است. این پژوهش با هدف تحلیل دیدگاه‌های تفسیری درباره «عین الله»، بررسی سیر تحول این تفاسیر و تبیین نقش گرایش‌های کلامی در شکل‌گیری آن‌ها صورت گرفته است. روش تحقیق توصیفی - تحلیلی با رویکرد تطبیقی بوده و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای، دیدگاه‌های مفسران شیعه و اهل سنت در سه طبقه ظاهرگرایی، تأویلی و مصداقی طبقه‌بندی و تحلیل گردیده است. همچنین از جداول و نمودارها برای ترسیم روند تحولات بهره گرفته شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که گرایش‌های تفسیری، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری برداشت‌های مفسران از این آیات داشته‌اند. در دوره متقدم، تنوع معانی به‌ویژه در قالب تأویل‌هایی چون «بمرأی منّا»، «بحفظنا» و «بعلمنا» قابل توجه است و در هر دو جریان شیعه و سنی، تلاش برای پرهیز از تثبیت معنای جسمانی مشهود است. مفسران این دوره، بسته به گرایش روایی، کلامی، ادبی یا عرفانی خود، معانی متفاوت و گاه متکثر را ارائه داده‌اند. در مقابل، دوره معاصر با کاهش تنوع معنایی و تمرکز بر معنای «بحفظنا» شناخته می‌شود که بیشتر در تفاسیر با گرایش‌های اجتماعی، اجتهادی، ادبی و تربیتی دیده می‌شود. این هم‌گرایی تفسیری، نشان‌دهنده تلاش مفسران برای تبیین مفاهیم قرآنی در چارچوب مبانی اندیشه دینی نوین و نیازهای فکری دوران معاصر است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۵/۳۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۹/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۴/۱

کلیدواژه‌ها

سیر تاریخی، تفسیر قرآن، عین الله، مفسران متقدم و معاصر، ظاهرگرایی، تحلیل آماری.

استناد: شمخی، مینا؛ بابا احمدی میلانی، زهره؛ مسعودیان، عارف. (۱۴۰۵). سیر تحول تاریخی مفهوم «عین الله» در آرای مفسران متقدم و معاصر؛ مطالعه‌ای آماری-تحلیلی بر داده‌های تفسیری. آموزه‌های قرآنی، ۲۳(۴۳)، ۱۵۷-۲۰۰.

<https://doi.org/10.30513/qd.2026.7226.2599>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

مقدمه

یکی از مسائل چالش برانگیز در تفسیر قرآن کریم نحوه درک و تفسیر آیات مربوط به صفات الهی است، به ویژه آیاتی که ظاهر آن‌ها با ویژگی‌های جسمانی انسان هم خوانی دارد. از جمله این موارد، تعبیر «عین الله» است که در آیات ﴿وَاصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا...﴾ (هود/۳۷)، ﴿... وَلِتُصْنَعَ عَلَى عَيْنِي﴾ (طه/۳۹)، ﴿... أَنْ اصْنَعَ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا...﴾ (مؤمن/۲۷)، ﴿... فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا...﴾ (طور/۴۸) و ﴿تَجْرِي بِأَعْيُنِنَا...﴾ (قمر/۱۴) به کار رفته است. ظاهر این آیات احتمال برداشت جسمانی از واژه «عین» را ایجاد می‌کند، درحالی که آیات دیگر قرآن چون ﴿... لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ...﴾ (شوری/۱۷) اصل تنزیه الهی را یادآور می‌شوند. این تنش میان ظاهر آیه و اصول کلامی موجب شده است که مفسران در طول تاریخ اسلام تفاسیر گوناگون و گاه متضادی برای این واژه ارائه دهند.

بررسی نحوه تفسیر «عین الله» از دو جهت اهمیت دارد: نخست، از منظر فهم دقیق‌تر آموزه‌های قرآن در خصوص صفات الهی، و دوم، از جهت شناسایی تأثیر مبانی کلامی بر تفسیر قرآن در مکاتب مختلف اسلامی. افزون بر این، پی بردن به تطور دیدگاه‌ها درباره این تعبیر، زمینه‌ای برای شناخت روند ظاهرگرایی، تأویل‌گرایی و تحولات در روش‌شناسی تفسیر در جهان اسلام را فراهم می‌آورد. همچنین بررسی آرای مفسران معاصر می‌تواند نشان دهد که جریان‌های جدید تفسیری چگونه با این مسئله مواجه شده‌اند و چه تغییراتی نسبت به رویکرد سنتی پدید آمده است.

این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و رویکرد تطبیقی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای، دیدگاه‌های مفسران شیعه و اهل سنت درباره تعبیر «عین الله» را گردآوری کرده است. سپس این دیدگاه‌ها بر اساس گرایش‌های کلامی، در سه دسته طبقه‌بندی شده و به صورت تطبیقی و تاریخی تحلیل گردیده‌اند. همچنین برای نمایش روند تغییرات، از جدول‌ها و نمودارها استفاده شده است تا تصویری دقیق از تحول تفسیری ارائه شود.

اهداف این پژوهش عبارت است از شناخت تحلیل دیدگاه‌های تفسیری درباره مفهوم «عین» در قرآن در میان مفسران دوره‌های متقدم و معاصر، بررسی ارتباط میان گرایش‌های کلامی مفسران و نوع تفسیر ارائه شده، و نیز ترسیم روند تغییرات تفسیری با استفاده از ابزارهای آماری، جدول‌ها و نمودارها برای نمایش عینی‌تر سیر تحول فکری و تفسیری در مواجهه با آیات «عین الله».

در این پژوهش به منظور تحلیل دقیق‌تر سیر تحول تفسیر آیات «عین الله»، دیدگاه‌های مفسران در سه طبقه تقسیم‌بندی شده‌اند: طبقه نخست، «ظاهرگرایی» که شامل مفسرانی است که ظاهر آیات را بدون تأویل پذیرفته‌اند؛ طبقه دوم، «تأویلی» که مفسران معانی باطنی و تأویلی را مدنظر قرار داده‌اند؛ طبقه سوم، «مصادقی» که در چارچوب ظاهرگرایی یا تأویل قرار نمی‌گیرند. این طبقه‌بندی با هدف روشن ساختن تفاوت‌های مبنایی در تفسیر «عین الله» و بررسی تأثیر جریان‌های کلامی در تفسیر قرآن صورت گرفته است.

پیشینه تحقیق: در تفسیر آیات مربوط به صفات الهی، آثار گوناگونی نگاشته شده‌اند که هریک به صورت موضوع محور یا موردی، این نوع تعابیر را بررسی کرده و از زاویه‌ای خاص به تبیین و واکاوی برداشت‌های مختلف از صفات الهی در قرآن پرداخته‌اند. از جمله می‌توان به مقالات زیر اشاره کرد:

۱. زهره اخوان مقدم و دیگران، «بررسی تطبیقی اقسام توحید و مسئله رؤیت خدا از منظر علامه طباطبایی و شنقیطی»، نشریه مطالعات تفسیر تطبیقی، پیاپی ۹، بهار و تابستان ۱۳۹۹، ص. ۹-۲۷.

۲. مینا شمخی و نانسای ساکی، «رؤیت خدا در پرتو آیات و روایات با تأکید بر نظر متکلمان و عرفا»، نشریه عرفان اسلامی، پیاپی ۶۶، زمستان ۱۳۹۹، ص. ۸۹-۱۰۸.

۳. مهرداد صفرزاده و دیگران، «بررسی صفات خبری اعضا و جوارح داشتن خداوند در تفاسیر فریقین»، فصلنامه تخصصی تفسیر، علوم قرآن و حدیث، سال هشتم، شماره ۳۱، زمستان ۱۳۹۵، ص. ۷-۳۹.

با این حال، پژوهش مستقل و جامعی که به صورت تاریخی، تطبیقی و آماری به بررسی سیر تحول تفسیر «عین الله» در میان مفسران از دوره متقدم و معاصر بپردازد، تاکنون انجام نشده است. به علاوه، بهره‌گیری از داده‌پردازی آماری، نمودارها و جداول برای تحلیل روند تغییرات و گرایش‌های تفسیری، در پژوهش‌های پیشین کمتر صورت گرفته است و وجه تمایز این تحقیق با آثار مشابه به شمار می‌رود.

۱. دوره‌های تفسیری

«دوره تفسیری» اصطلاحی است که برای اشاره به بازه‌های زمانی خاص در تاریخ تفسیر

قرآن به کار می‌رود و در آن، هر دوره ویژگی‌های خاص فکری، روشی و مکتبی خود را داراست. این تقسیم‌بندی به پژوهشگران کمک می‌کند تا تحول روش‌ها، مبانی و رویکردهای مفسران را در یک بستر تاریخی، بهتر درک کنند. با بررسی و مقایسه دوره‌ها می‌توان تأثیر زمینه‌های تاریخی، فرهنگی و اعتقادی هر عصر را بر شیوه‌های تفسیر آیات قرآن شناسایی کرد (قیسی، ۱۳۸۵، ص. ۵۸-۶۰؛ یوسف، ۱۴۴۲، ص. ۸۶).

تقسیم‌بندی دوره‌های تفسیری معمولاً به دلایل روش‌شناختی و تحلیلی انجام می‌شود، زیرا بدون این چارچوب زمانی، تحلیل روند تطور مفاهیم و تحولات محتوایی در آثار تفسیری دشوار خواهد بود. این دسته‌بندی‌ها نوعی نظم تاریخی برای مطالعه و فهم دقیق‌تر آثار فراهم می‌آورند و امکان مقایسه میان رویکردهای مفسران در دوره‌های گوناگون را مهیا می‌سازند. از مشهورترین و نسبتاً اجماعی‌ترین تقسیم‌بندی‌ها در این زمینه، تفکیک چهار دوره به شرح زیر است (نک: پاکتچی، ۱۳۸۹، سرتاسر کتاب؛ نکونام و محمدفام، ۱۳۹۶، ص. ۴۹): الف. دوره متقدم (قرن اول تا ششم)؛ ب. دوره میانی (قرن هفتم تا دهم)؛ ج. دوره متأخر (قرن یازدهم تا سیزدهم)؛ د. دوره معاصر (قرن چهاردهم تا کنون).

در این مطالعه، با توجه به محدودیت حجم مقاله، بررسی‌ها به دو طیف زمانی مفسران متقدم و مفسران معاصر محدود شده است. این انتخاب از آن‌روست که این دو دوره نمایانگر دو نقطه کانونی در روند بررسی تحول تفسیری «عین الله» هستند و تحلیل آن‌ها امکان ارائه تصویری روشن‌تر و منسجم‌تر از تغییرات تاریخی این مفهوم را فراهم می‌سازد.

۲. واژه‌شناسی «عین»

یکی از واژگان پرکاربرد و چندلایه واژه «عین» است که علاوه بر معنای ظاهری و حسی آن، در متون دینی، ادبی و عرفانی نیز معانی متنوعی یافته است. شناخت طیف معنایی این واژه، مقدمه‌ای ضروری برای فهم تفسیرهای مختلف از مفهوم «عین» در قرآن کریم به شمار می‌رود. ۸ معنا را می‌توان مهم‌ترین معانی واژه «عین» برشمرد:

■ چشم (عضو بینایی) (ابن فارس، ۱۳۹۹، ج. ۴، ص. ۱۹۹؛ ابن‌درید، ۱۹۸۷، ج. ۲، ص. ۹۵۵؛ ابن‌منظور،

۱۴۱۴، ج. ۱۳، ص. ۳۰۱)؛

■ نظارت و مراقبت (ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج. ۱۳، ص. ۳۰۱)؛

- چشمه آب (ابن درید، ۱۹۸۷، ج. ۲، ص. ۹۵۵)؛
- شعاع آفتاب؛ (ابن درید، ۱۹۸۷، ج. ۲، ص. ۹۵۵؛ ابن عباد، ۱۴۱۴، ج. ۲، ص. ۱۶۰)؛
- پول نقد؛ (ابن درید، ۱۹۸۷، ج. ۲، ص. ۹۵۵؛ ابن عباد، ۱۴۱۴، ج. ۲، ص. ۱۶۰)؛
- جاسوس (ابن درید، ۱۹۸۷، ج. ۲، ص. ۹۵۵؛ ابن عباد، ۱۴۱۴، ج. ۲، ص. ۱۶۰)؛
- چشم زخم (ابن عباد، ۱۴۱۴، ج. ۲، ص. ۱۶۰؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج. ۱۳، ص. ۳۰۱)؛
- جوهره و مغز هر چیز (مصطفی و همکاران، بی تا، ج. ۲، ص. ۶۴۱).

در نتیجه، واژه «عین» یکی از الفاظ غنی در زبان عربی است که از معنای اصلی خود، یعنی چشم و بینایی، به دلالت های گسترده تری رسیده است. این گستره معنایی وسیع، زمینه لغوی لازم برای درک اختلاف نظر مفسران در تفسیر «عین» را فراهم می آورد. برای نمونه، مفسری که بر معنای «نظارت و مراقبت» تأکید دارد، از کاربرد مجازی این واژه بهره می گیرد، درحالی که مفسر متمایل به معنای ظاهری، به معنای اصلی «عضو بینایی» تمسک جسته است.

۳. تفسیر «عین الله» در میان مفسران متقدم

در این بخش، به بررسی دیدگاه های تفسیری مفسران متقدم درباره تعبیر «عین الله» پرداخته می شود. مفسران متقدم مفسرانی اند که در فاصله زمانی قرن اول تا ششم هجری می زیسته اند. در این دوره، تفسیر قرآن بیشتر بر پایه نقل و روایت از صحابه و تابعین شکل گرفت. مفسران در این دوره عمدتاً به بازنبیسی و گردآوری اقوال تفسیری بر اساس سنت نبوی، ص. حابه و تابعین اهتمام داشتند (ذهبی، بی تا، ج. ۱، ص. ۱۰۴). محور اصلی در این تفاسیر، تفسیر روایی بود و عنصر عقلی و تحلیلی هنوز به طور گسترده وارد نشده بود. در این فضا، آیات قرآن بیشتر با تکیه بر ظاهر لفظی و با استفاده از شواهد تاریخی، شأن نزول و تفسیر به مأثور شرح داده می شد (ذهبی، بی تا، ج. ۱، ص. ۱۱۲؛ معرفت، ۱۴۲۹، ج. ۱۰، ص. ۲۳). هدف از این بررسی، شناخت شیوه مواجهه این مفسران با مفهوم «عین» و تحلیل نوع نگاه آن ها به آیات مربوط است.

در دوره متقدم، مفسران برداشت های گوناگونی از واژه «عین» در آیات قرآن ارائه کرده اند. برخی مفسران کوشیده اند واژه «عین» را در تمام آیات به معنای واحدی تفسیر کنند (سمرقندی، ۱۴۱۶، ج. ۲، ص. ۱۴۸، ۳۹۵ و ۴۷۸؛ ج. ۳، ص. ۳۵۷ و ۳۷۱)، درحالی که گروهی دیگر با توجه به سیاق و مضمون هر آیه، تفسیری متفاوت ارائه داده اند (ابن حموش، ۱۴۲۹، ج. ۵، ص. ۳۳۸۴؛ ج. ۷، ص. ۱۶۶).

۴۶۳۵، ۴۹۵۹؛ ج. ۱۱، ص. ۷۱۳۶). این تنوع در رویکرد، به شکل‌گیری چهار دسته کلی از تفسیرها انجامیده است:

۱-۳. تفسیر ظاهرگرایانه

رویکرد ظاهرگرایی در تفسیر به این معناست که مفسر معنای ظاهری یک تعبیر را بدون تأویل یا تغییر، همان‌گونه که هست، تثبیت و تفسیر می‌کند. این رویکرد که بیشتر بر پذیرش نص بدون تأویل تکیه دارد، خود به سه گرایش تقسیم می‌شود (نک: شمخی، ۱۳۹۱، ص. ۹۷-۱۰۰). این گرایش‌ها عبارت‌اند از:

۱-۱-۳. ظاهرگرایی تشبیهی

پیروان این گرایش معانی ظاهری آیات را می‌پذیرند، حتی اگر مستلزم همانندسازی خداوند با مخلوقات باشد. در این نگاه، ص. فات الهی به‌گونه‌ای تفسیر می‌شوند که شبیه صفات انسان‌ها و موجودات دیگرند. نمونه بارز این دیدگاه را می‌توان در میان اهل حدیث، فرقه ظاهریه، محمد بن کرام و پیروان او مشاهده کرد (تفتازانی، ۱۴۰۹، ج. ۴، ص. ۴۷؛ سبحانی، بی‌تا، ص. ۱۹۴).

۲-۱-۳. ظاهرگرایی تفویضی

این گروه نیز معانی ظاهری را می‌پذیرند و از تأویل آن‌ها پرهیز می‌کنند، اما برای دوری از تشبیه، اضافه می‌کنند که کیفیت این صفات برای انسان‌ها ناشناخته و غیرقابل درک است. آن‌ها معتقدند باید بدون جست‌وجوی چگونگی (بلاکیف) این صفات را به خداوند نسبت داد. از جمله پیروان این دیدگاه، بیشتر اهل حدیث، برخی از حنابله و متأخران اشعری هستند (دمجی، ۱۴۳۱، ج. ۱، ص. ۲۷۷).

۳-۱-۳. ظاهرگرایی سلفی

پیروان این گرایش آیات صفات را همان‌گونه که وارد شده‌اند، می‌پذیرند و از هرگونه تأویل یا تفسیر عقل‌گرایانه می‌پرهیزند. آن‌ها بر این باورند که معنای واقعی این صفات را تنها خدا می‌داند و تفسیر آن‌ها را به خداوند واگذار می‌کنند. این رویکرد در میان اندیشمندان مکتب سلفی به‌ویژه در دوران معاصر شایع است (سقاف، ۱۴۲۶، ص. ۲۶۰؛ ابوذر قلمونی، ۱۴۳۰، ص. ۴۲).

در دوره متقدم، از میان تفاسیر بررسی شده، تنها تعداد محدودی از مفسران (هشت مفسر) به معنای ظاهری «عین الله» تصریح کرده بودند (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج. ۱۰، ص. ۲۶۴؛ صنعانی، ۱۴۱۱، ج.

۱. ص. ۲۶۶؛ طبری، ۱۴۱۲، ج. ۱۲، ص. ۲۱؛ ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ج. ۶، ص. ۲۰۲۶؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج. ۴، ص. ۱۷۹؛ تیمی، ۱۴۲۵، ج. ۱، ص. ۲۵۹؛ هوارى، ۱۴۲۶، ج. ۳، ص. ۳۳؛ ابن حموش، ۱۴۲۹، ج. ۷، ص. ۴۶۳۵. این مفسران بدون ورود به عرصه تأویل، ظاهر آیات را مبنای فهم خود قرار داده و این تعبیر را تثبیت کرده‌اند. با این حال، پرسش اساسی آن است که هریک از این تفاسیر در کدام یک از اقسام ظاهرگرایی - تشبیهی، تفویضی یا سلفی - قرار می‌گیرند؟

تمامی این تفاسیر صرفاً به ذکر تعبیر «عین» بسنده کرده و توضیحی درباره مراد خود از آن ارائه نکرده‌اند. از این رو، مشخص نیست که تلقی آنان از «عین الله» در چارچوب تشبیه، تفویض یا سلفیه می‌گنجد. همین ابهام باعث شده است که برخی مفسران در زمره مجسمه یا مشبیه قرار گیرند، چنان‌که درباره مقاتل بن سلیمان، برخی وی را قائل به تجسیم دانسته (اشعری، ۱۴۰۰، ص. ۲۰۹) و برخی دیگر او را از این نسبت مبرا شمرده‌اند (نویا، ۱۳۷۳، ص. ۲۳؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج. ۵، ص. ۹۰، نظر محقق؛ حسن‌زاده و رئوف، ۱۳۹۶، ص. ۷۴).

۳-۲. تفسیر تأویلی

رویکرد تأویلی در تفسیر به این معناست که مفسر از ظاهر لفظ عبور می‌کند و معنایی غیرظاهری برای تعبیر مورد نظر ارائه می‌دهد که با اصول عقلی، کلامی یا باورهای دینی هماهنگ باشد. در این چارچوب، واژه‌هایی چون «عین» در پرتو سیاق آیه و مبانی اعتقادی مفسران، به معانی‌ای نظیر «بمرأی منّا و بمنظر منّا» (طبری، ۱۴۱۲، ج. ۱۸، ص. ۱۳؛ قشیری، ۲۰۰۰، ج. ۲، ص. ۴۵۶؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج. ۵، ص. ۱۶۶؛ دینوری، ۱۴۲۴، ج. ۱، ص. ۳۶۰؛ ابن ابی‌زمین، ۱۴۲۴، ص. ۳۷۰؛ هوارى، ۱۴۲۶، ج. ۴، ص. ۲۱۳؛ طبرانی، ۲۰۰۸، ج. ۴، ص. ۳۷۰؛ جرجانی، ۱۴۳۰، ج. ۲، ص. ۲۸۹؛ «بحفظنا و حراستنا» (زید بن علی، ۱۴۱۲، ص. ۲۰۵؛ ماتریدی، ۱۴۲۶، ج. ۶، ص. ۱۲۹؛ شریف رضی، ۱۴۰۶، ص. ۲۲۴؛ «بعلمنا» (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج. ۲، ص. ۲۸۱؛ قاضی عبدالجبار، بی‌تا، ص. ۳۸۰؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج. ۴، ص. ۱۴۱؛ «بمحببتنا» (یزیدی، ۱۴۰۵، ص. ۲۴۵؛ طبری، ۱۴۱۲، ج. ۱۶، ص. ۱۲۳؛ واحدی، ۱۴۱۵، ج. ۲، ص. ۶۹۵؛ ابن جوزی، ۱۴۲۲، ج. ۳، ص. ۱۵۸) و نیز «بأمرنا و بوحننا» (ابوعبیده، ۱۳۸۱، ج. ۲، ص. ۱۹؛ طبرانی، ۲۰۰۸، ج. ۶، ص. ۱۵۵؛ هوارى، ۱۴۲۶، ج. ۲، ص. ۲۲۳) تأویل شده‌اند.

بررسی تفاسیر نشان می‌دهد که بیشتر مفسران دوره متقدم از این رویکرد پیروی کرده‌اند، با این تفاوت که در تعیین معنای تأویلی دقیق، دیدگاه‌های متفاوتی ارائه داده‌اند. در ادامه، توزیع این معانی در آیات گوناگون را به صورت آماری، تحلیل خواهیم کرد.

۳-۳. تفسیر مصداقی

در کنار تفسیرهای ظاهرگرایانه و تأویلی، گروهی از مفسران متقدم به تفاسیری روی آورده‌اند که «عین الله» را نه به عنوان یکی از صفات خداوند، بلکه به معانی دیگری خارج از توصیف خداوند تفسیر کرده‌اند. از جمله این تفاسیر می‌توان به تعبیر «عین الملائكة» (شریف رضی، ۱۴۰۶، ص. ۲۴۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج. ۵، ص. ۲۴۱؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج. ۳، ص. ۱۶۹؛ ابومسلم اصفهانی، ۲۰۰۹، ج. ۳، ص. ۳۰۸؛ طوسی، بی‌تا، ج. ۷، ص. ۳۶۲)؛ «عین ماء» (قشیری، ۲۰۰۰، ج. ۳، ص. ۴۹۶؛ ماوردی، بی‌تا، ج. ۵، ص. ۴۱۲؛ طوسی، بی‌تا، ج. ۹، ص. ۴۴۸) و نیز «عیون الأنبياء والأولياء» (سلمی، ۱۳۶۹، ص. ۱۹۴) اشاره کرد. در این دیدگاه‌ها، واژه «عین» از حیطة صفت الهی خارج می‌گردد.

شواهد این نوع تفسیر عمدتاً در آیه ۱۴ سوره قمر، یعنی آیه «تَجْرِي بِأَعْيُنِنَا جَزَاءٌ لِّمَن كَانَ كُفْرًا» دیده می‌شود. این‌گونه تفاسیر گاه به صورت احتمالی یا وجهی فرعی، در کنار دیگر تفسیرهای تأویلی ذکر گردیده (شریف رضی، ۱۴۰۶، ص. ۲۴۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج. ۵، ص. ۲۴۱؛ قشیری، ۲۰۰۰، ج. ۳، ص. ۴۹۶؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج. ۳، ص. ۱۶۹؛ ماوردی، بی‌تا، ج. ۵، ص. ۴۱۲؛ طوسی، بی‌تا، ج. ۹، ص. ۴۴۸) و گاه نیز به عنوان معنای اصلی «عین» تأکید شده‌اند (سلمی، ۱۳۶۹، ص. ۱۹۴؛ ابومسلم اصفهانی، ۲۰۰۹، ج. ۳، ص. ۳۰۸).

۴. تأثیر گرایش‌های تفسیری بر آرای مفسران

در بررسی تأثیر گرایش مفسر بر آرای تفسیری، می‌توان گفت که نوع گرایش نقش مهمی در نوع مواجهه با آیات ایفا می‌کند. در دوره متقدم، رویکرد ظاهرگرایانه در آیه ۳۷ سوره هود و آیه ۳۹ سوره طه، بیشتر در تفاسیر با گرایش روایی دیده می‌شود (صنعانی، ۱۴۱۱، ج. ۱، ص. ۲۶۶؛ طبری، ۱۴۱۲، ج. ۱۲، ص. ۲۱؛ ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ج. ۷، ص. ۲۴۲۲؛ تیمی، ۱۴۲۵، ج. ۱، ص. ۲۵۹)، اما در آیات ۲۷ سوره مؤمنون، ۴۸ سوره طور و ۱۴ قمر، این رویکرد عمدتاً در آثار مفسرانی با گرایش روایی - کلامی نمود یافته است که به تأیید ظاهر لفظی آیات و انسجام آن با روایات نگریسته‌اند (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج. ۱۴، ص. ۲۲؛ ج. ۱۸، ص. ۲۲۰؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج. ۴، ص. ۱۵۰ و ۱۷۹).

در مورد رویکرد تأویلی، باید گفت در میان تمامی گرایش‌ها، به این نوع تفسیر به نوعی توجه شده، هرچند شدت و جهت آن متفاوت بوده است. مفسران با گرایش کلامی، در تفسیر آیه ۳۷ سوره هود، بیشتر به معانی‌ای چون «بحفظنا» و «بعلمنا» تمایل نشان داده (زمخشری، ۱۴۰۷، ج. ۲، ص. ۳۹۲؛ بغوی، ۱۴۲۰، ج. ۲، ص. ۴۴۷؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج. ۳، ص. ۱۶۸؛ ماتریدی، ۱۴۲۶، ج. ۶، ص. ۱۲۹؛ قاضی

عبدالجبار، بی تا، ص. ۳۸۰؛ طوسی، بی تا، ج. ۵، ص. ۴۸۲)، اما در سایر آیات (آیات ۲۷ مؤمنون، ۴۸ طور و ۱۴ قمر)، بیشتر بر ترکیب «بحفظنا» و «بمرأی منّا» تأکید داشته اند (زمخشری، ۱۴۰۷، ج. ۴، ص. ۴۱۵؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج. ۱۸، ص. ۱۴۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج. ۷، ص. ۱۶۷؛ بغوی، ۱۴۲۰، ج. ۴، ص. ۲۹۶؛ ابن جوزی، ۱۴۲۲، ج. ۴، ص. ۱۹۹؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج. ۵، ص. ۱۹۴؛ هوارى، ۱۴۲۶، ج. ۴، ص. ۲۱۴؛ ماتریدی، ۱۴۲۶، ج. ۷، ص. ۴۶۵؛ طوسی، بی تا، ج. ۷، ص. ۳۶۲). در گرایش ادبی نیز توجه اصلی بر معنای «بحفظنا» معطوف بوده است (شریف رضی، ۱۴۰۶، ص. ۱۶۱؛ ابن قتیبه، ۱۴۱۱، ص. ۳۷۴؛ ابن حموش، ۱۴۲۹، ج. ۱۱، ص. ۷۱۳۶ و ۷۱۸۹؛ جرجانی، ۱۴۳۰، ج. ۲، ص. ۱۰۱؛ ماوردی، بی تا، ج. ۳، ص. ۴۰۲). تفاسیر با گرایش عرفانی نیز به صورت محدود و موردی، به رویکرد تأویلی روی آورده و بیشتر در چارچوب دیدگاه های خاص خود این معانی را بازخوانی کرده اند (سلمی، ۱۳۶۹، ص. ۱۳۴؛ قشیری، ۲۰۰۰، ج. ۳، ص. ۴۷۹؛ تستری، ۱۴۲۳، ص. ۱۵۵). در خصوص تفسیر مصداقی نظیر «عین الملائكة» و «عین ماء»، می توان گفت این تفاسیر در گرایش های مختلف، به ویژه در گرایش ادبی، مورد توجه قرار گرفته اند (شریف رضی، ۱۴۰۶، ص. ۲۴۲؛ ماوردی، بی تا، ج. ۵، ص. ۴۱۳). همچنین تعبیر «عیون الأنبياء» بیشتر در میان مفسران با گرایش عرفانی دیده می شود (سلمی، ۱۳۶۹، ص. ۱۹۴).

۵. عوامل مؤثر بر تغییرات تفسیری دوره متقدم

در دوره متقدم، مفسران رسالت اصلی تفسیر را «تبیین مراد الهی» در حوزه های اعتقادی و احکام شرعی می دانستند. آنان با تکیه بر تحلیل های زبان شناختی، بلاغی، ادبی، فقهی و فلسفی، می کوشیدند لایه های معنایی آیات را روشن سازند. اهتمام گسترده این مفسران به پژوهش و اجتهاد در تفسیر چنان بود که در قرون پس از آن، تا پیش از دوران جدید، نوآوری چشمگیری در آثار متأخر دیده نمی شود و تلاش بسیاری از مفسران بیشتر گردآوری آرا، بازخوانی دیدگاه های گذشتگان و نقد و ترجیح آن ها بود؛ امری که به نوعی رکود و کندی در روند نوآوری های تفسیری انجامید (ذهبی، بی تا، ج. ۲، ص. ۳۶۳؛ محتسب، ۱۴۰۲، ص. ۲۴۵).

این وضعیت تا دوره افول تمدن اسلامی ادامه یافت؛ دورانی که با گسترش جهل، دگرگونی و تحریف مفاهیم دینی بر اثر هجوم مغول و سپس سیطره استعمار غربی همراه بود. در نتیجه، دین از عرصه زندگی اجتماعی فاصله گرفت و در معنایی متأثر از جهان مسیحیت اروپایی، به

مجموعه‌ای از باورهای فردی و اعمال عبادی فروکاسته شد (معرفت، ۱۳۷۹، ج. ۲، ص. ۴۴۶؛ محتسب، ۱۴۰۲، ص. ۱۶).

۶. بررسی و تحلیل آماری دوره متقدمان

هدف از ارائه جدول‌های فراوانی و نمودار روند تغییرات تفسیری، نمایش تحول و تطور تفاسیر «عین» در آیات مورد بررسی در طول دوره‌های مختلف تفسیری است. این تحلیل‌های آماری نشان می‌دهند که چگونه برداشت‌ها و تفسیرهای مفسران نسبت به این مفهوم در گذر زمان دچار تغییر شده‌اند و چه عواملی از جمله گرایش‌های مذهبی، کلامی و تاریخی، بر این تغییرات تأثیرگذار بوده‌اند. همچنین، نمودار امکان مقایسه میان تفاسیر رایج در هر دوره را فراهم می‌کند و روند پذیرش یا کاهش گرایش به برخی تفاسیر را برجسته می‌سازد.

شایان ذکر است که این تحلیل‌ها و داده‌ها بر اساس بررسی و تحلیل ۳۶ تفسیر اهل سنت و ۹ تفسیر شیعه دوره متقدم، انجام شده است (پیوست ۱). فهرست کامل این تفاسیر در ادامه ارائه می‌گردد. بر این اساس، تصویری جامع و مستند از سیر تحول تفسیری واژه «عین» در میراث تفسیری ترسیم می‌شود.

۶-۱. جدول‌های فراوانی و نمودار روند تغییرات تفسیری

جدول ۱. فراوانی آرای مفسران به تفکیک آیات

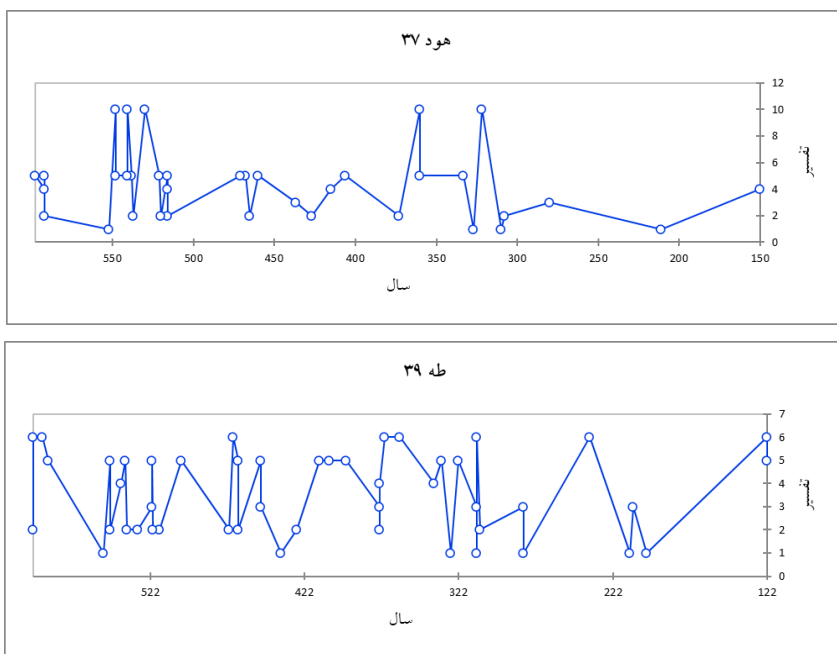
آیات	هود ۳۷	طه ۳۹	مؤمنون ۲۷	طور ۴۸	قمر ۱۴
آرا					
عینی	۴	۷	۱	۱	۲
بمرأی منّا و بمنظر منّا	۸	۱۱	۱۲	۱۴	۱۵
بوحینا و أمرنا و إرادتنا	۲	۶	۰	۰	۴
بعلمنا	۴	۳	۲	۴	۲
بحفظنا و مراقبتنا و حراستنا	۱۳	۱۳	۴	۱۴	۱۲
بمحبتنا	۰	۸	۰	۰	۰
عین الملائكة	۵	۰	۴	۰	۵
عین ماء	۰	۰	۰	۰	۵
عیون الأنبیاء و الأولیاء	۰	۰	۰	۰	۱

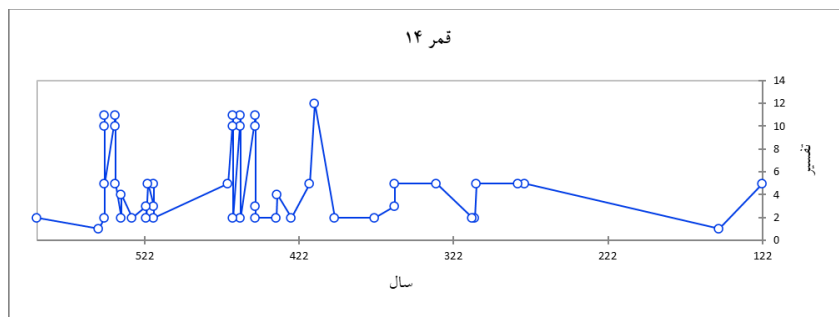
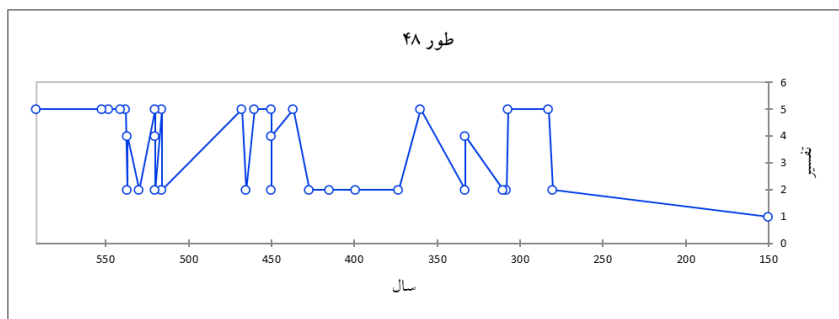
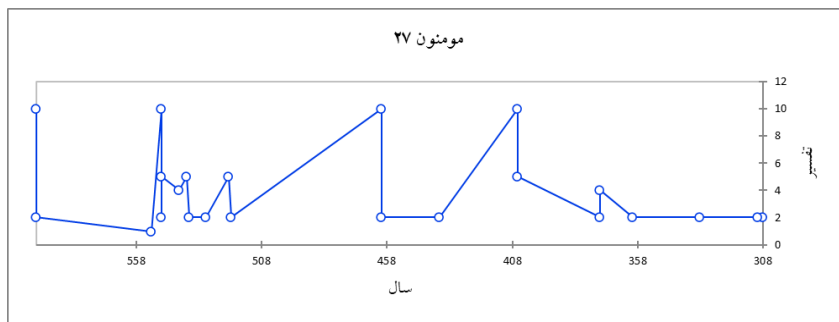

جدول ۲. فراوانی آرا بر حسب مذهب

آیات		هود ۳۷		طه ۳۹		مؤمنون ۲۷		طور ۴۸		قمر ۱۴	
مذهب	آرا	شیعه	اهل سنت	شیعه	اهل سنت	شیعه	اهل سنت	شیعه	اهل سنت	شیعه	اهل سنت
عینی		۱	۳	۱	۶	۱	۰	۱	۰	۲	۰
بمرای مئا و بمنظر مئا		۰	۸	۱	۱۰	۲	۱۰	۰	۱۴	۲	۱۳
بو حینا و امرنا و إرادتنا		۰	۲	۰	۶	۰	۰	۰	۰	۰	۴
بعلمنا		۱	۳	۰	۳	۰	۲	۰	۴	۱	۱
بحفظنا و مراقبتنا و حراستنا		۳	۱۰	۴	۹	۲	۲	۴	۱۰	۳	۹
بمحببتنا		۰	۰	۱	۷	۰	۰	۰	۰	۰	۰
عین الملائكة		۱	۴	۰	۰	۳	۱	۰	۰	۲	۳
عین ماء		۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۳
عیون الأنبياء و الأولیاء		۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱

نمودار ۱. روند تغییرات تفسیری بر حسب سال وفات مفسران دوره متقدمان

کدگذاری آرا
 ۱ = عین ۲ = بمرأی منا ۳ = یوحینا و امرنا ۴ = بعلمنا ۵ = بحفظنا ۶ = بمحببتنا
 عین الملائکه = ۱۰ عین ماء = ۱۱ عین الانبیاء = ۱۲

۲-۶. برداشت و تحلیل جدول‌ها و نمودار

بررسی داده‌های جدول (۱) نشان می‌دهد که در دوره متقدم، گرایش مفسران به ارائه معانی غیرظاهری برای تعبیر «عین الله» بسیار پررنگ بوده است. بیشترین فراوانی تفسیری مربوط به

معنای «بمرأی منّا و بمنظر منّا» است که در مجموع آیات گوناگون، بالاترین تعداد را به خود اختصاص داده است. پس از آن، معانی ای مانند «بحفظنا و رعایتنا و حراستنا»، «بعلمنا»، «بوحینا و أمرنا» و «بمحبتنا» به ترتیب در رتبه های بعدی قرار دارند، که نشان می دهد تمایل به تفسیری تأویلی و معنابخش، بدون تثبیت معنای ظاهری، غالب بوده است. در مقابل، مواردی که «عین» به معنای حقیقی حمل شده یا معنای ای چون «عین الملائكة» یا «عین ماء» ارائه شده است، فراوانی کمتری دارند و بیشتر دارای جنبه خاص و استثنایی اند.

جدول (۲) که تفاسیر را بر اساس مذهب دسته بندی کرده است، نشان می دهد که هر دو جریان شیعه و اهل سنت در گرایش به تأویل معنایی همسو بوده اند. اهل سنت در مجموع، تفاسیری با طیف وسیع تری از معانی ارائه داده و بر معانی «بمرأی منّا» و سپس «بحفظنا» تأکید کرده اند، در حالی که تفاسیر شیعی به طور نسبی تمرکز بیشتری بر معنای «بحفظنا» داشته اند. این امر نشان می دهد که در دوره متقدم، رویکرد غالب، اجتناب از تثبیت معنای جسمانی و حرکت به سوی معنای تأویلی بوده است. نمودار (۱) نیز به وضوح نشان می دهد که در دوره متقدم، تنوع تفسیری گسترده ای در تبیین معنای «عین» وجود داشته است.

۷. تفسیر «عین الله» در میان مفسران معاصر

منظور از تفاسیر معاصر، پرداختن به آرای مفسرانی است که در قرون چهاردهم و پانزدهم هجری قمری به نگارش آثار تفسیری پرداخته اند. ویژگی بارز تفاسیر این دوره، تأثیرپذیری از پیشرفت های علوم انسانی، گسترش روش های تفسیری نوین، و توجه به جنبه های کلامی، فلسفی و عرفانی در تحلیل مفاهیم قرآنی است (نک: پاکتچی، ۱۳۸۹، ص. ۲۳۲-۲۵۶). بررسی این دوره، امکان مقایسه تطبیقی با آرای مفسران متقدم را فراهم می کند و مسیر تحول مفهومی واژه «عین» را در بستر زمان روشن تر می سازد.

در دوره معاصر نیز مانند دوره متقدم، تنوع و تفاوت در رویکردهای تفسیری نسبت به واژه «عین» به وضوح دیده می شود، با این تفاوت که گرچه بسیاری از رویکردهای تفسیری پیشین همچنان حضور دارند، اما تغییراتی در مبانی و نگرش مفسران به چشم می خورد. در ادامه و به ویژه پس از ارائه داده های آماری، به تفصیل به دلایل این تغییرات پرداخته خواهد شد. بر اساس تقسیم بندی رویکردی، تفاسیر ارائه شده در این دوره شامل موارد زیرند:

۱-۷. تفسیر ظاهرگرایانه

تفسیر ظاهرگرایانه در این دوره به ندرت مشاهده می‌شود، به طوری که تنها یک نمونه از آن در تفاسیر معاصر آمده است. حتی در این مورد اندک نیز نویسنده به صورت قطعی بر معنای ظاهری تکیه نکرده، بلکه احتمال معنای تأویلی مانند «بحفظنا» را نیز داده است. این تفسیر همراه با استناد به دیدگاه مفسر دوره متقدم، ابوالفتوح رازی، ارائه شده است. این امر نشان می‌دهد که رویکرد ظاهرگرایی در این دوره جایگاهی حاشیه‌ای داشته و غالب مفسران ترجیح داده‌اند از تثبیت معنای ظاهری بپرهیزند یا حداقل آن را با رویکردهای تأویلی همراه سازند (عاملی، ۱۳۶۰، ج. ۶، ص. ۱۰۶).

۲-۷. تفسیر تأویلی

در دوره معاصر، مفسران همچنان به ارائه معنایی غیرظاهری و تأویلی از تعبیر «عین» ادامه داده‌اند. در این تفاسیر، «عین» به مفاهیمی چون «بمرأی منّا و بمنظر منّا» (سبزواری، ۱۴۰۶، ج. ۳، ص. ۴۸۴؛ جزایری، ۱۴۱۶، ج. ۲، ص. ۵۴۳؛ صدیق حسن خان، ۱۴۲۰، ج. ۴، ص. ۳۳۹؛ آل غازی، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۱۱۵؛ زبیدی، ۱۴۲۸، ج. ۵، ص. ۷۴)؛ «بحفظنا و حراستنا» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱۰، ص. ۲۲۴؛ عاملی، ۱۳۶۰، ج. ۵، ص. ۱۰۲؛ قاسمی، ۱۴۱۸، ج. ۶، ص. ۹۲؛ شعراوی، ۱۹۹۱، ج. ۱۱، ص. ۶۴۶۴؛ زحیلی، ۱۴۱۱، ج. ۱۶، ص. ۲۰۹؛ صدیق حسن خان، ۱۴۲۰، ج. ۳، ص. ۳۱۲؛ صابونی، ۱۴۲۱، ج. ۲، ص. ۲۸۲؛ قطب، ۱۴۲۵، ج. ۴، ص. ۱۸۷۶)؛ «بعلمنا» (شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج. ۸، ص. ۲۶۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج. ۲۳، ص. ۳۴؛ مدرسی، ۱۴۱۹، ج. ۱۴، ص. ۱۳؛ عربی، ۱۴۲۶، ج. ۱، ص. ۳۶۲)؛ «بمحبنتنا» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱۴، ص. ۱۵۱؛ سلطان علی شاه، ۱۴۰۸، ج. ۳، ص. ۲۲؛ مدرسی، ۱۴۱۹، ج. ۱۴، ص. ۲۲۵) و «بوحینا و أمرنا» (زبیدی، ۱۴۲۸، ج. ۷، ص. ۳۴۲) تفسیر شده است. با این حال، در مقایسه با دوره متقدم، شاهد کاهش چشمگیر در تنوع معانی تأویلی هستیم، به گونه‌ای که اکثر مفسران معاصر بیشتر بر یک تفسیر مشخص تمرکز کرده‌اند. این امر نشان‌دهنده تحول در نگرش تفسیری دوره معاصر نسبت به دوره‌های پیشین است. تحلیل دقیق‌تر این روند و تغییرات در گرایش‌های تفسیری، در ادامه و پس از ارائه داده‌های آماری، بررسی خواهد شد.

۲-۷. تفسیر مصداقی

در این دوره نیز با تفاسیری مواجه هستیم که واژه «عین» را نه به معنای ظاهری و نه به معنای تأویلی، بلکه به مفاهیمی نمادین مانند «عین الملائكة» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱۹، ص. ۶۸؛ عاملی، ۱۳۶۰، ج. ۸، ص. ۱۲۵؛ حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ج. ۱۶، ص. ۵۷؛ شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج. ۱۲، ص. ۳۷۵؛ طیب،

۱۳۶۹، ج. ۷، ص. ۴۸؛ صدیق حسن خان، ۱۴۲۰، ج. ۶، ص. ۴۸۰) و «عین ماء» (عاملی، ۱۳۶۰، ج. ۸، ص. ۱۲۵؛ شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج. ۱۲، ص. ۳۷۵؛ صدیق حسن خان، ۱۴۲۰، ج. ۶، ص. ۴۸۰)، و مفاهیمی عرفانی همچون «عیون الأنبياء والأولياء» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱۹، ص. ۶۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج. ۲۳، ص. ۳۳؛ زبیدی، ۱۴۲۸، ج. ۵، ص. ۷۴) تفسیر کرده‌اند. این دیدگاه‌ها گاه به صورت احتمالی و در کنار تفسیر تأویلی مطرح شده‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱۹، ص. ۶۸؛ عاملی، ۱۳۶۰، ج. ۸، ص. ۱۲۵؛ شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج. ۱۲، ص. ۳۷۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج. ۲۳، ص. ۳۳؛ صدیق حسن خان، ۱۴۲۰، ج. ۶، ص. ۴۸۰؛ زبیدی، ۱۴۲۸، ج. ۵، ص. ۷۴). در مواردی نیز این معانی به عنوان تفسیر اصلی ارائه شده‌اند و مفسر بر معنای نمادین و عرفانی تأکید ورزیده است (حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ج. ۱۶، ص. ۵۷؛ طیب، ۱۳۶۹، ج. ۱۶، ص. ۵۷).

۸. تأثیر گرایش‌های تفسیری بر آرای مفسران

در دوره معاصر، بررسی‌ها نشان می‌دهد که رویکرد ظاهرگرایی حضور چندانی در تفاسیر این دوره نداشته است و تنها در یک مورد در چارچوب گرایش اجتماعی مشاهده می‌شود (عاملی، ۱۳۶۰، ج. ۶، ص. ۱۰۶).

در مقابل، رویکرد تأویلی در این دوره از جایگاه برجسته‌تری برخوردار است. بیشترین تمرکز این رویکرد در معنای «بحفظنا» دیده می‌شود، به گونه‌ای که مفسران کوشیده‌اند با تأکید بر ابعاد نظارتی و حفاظتی خداوند، قرائتی معنوی و گاه کاربردی از آیات ارائه دهند. از میان گرایش‌های تفسیری، گرایش اجتماعی بیشترین بهره‌گیری را از این رویکرد داشته است (کریمی، ۱۴۰۲، ج. ۶، ص. ۷۶؛ حجازی، ۱۴۱۳، ج. ۲، ص. ۱۲۲؛ فضل الله، ۱۴۱۹، ج. ۱۲، ص. ۶۲؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج. ۱۱، ص. ۲۵۵؛ محمدی گلپایگانی، ۱۳۸۰، ج. ۲، ص. ۲۹؛ دروزه، ۱۴۲۱، ج. ۵، ص. ۳۷۰؛ زحیلی، ۱۴۲۲، ج. ۳، ص. ۲۵۲۲؛ خطیب، ۱۴۲۴، ج. ۶، ص. ۱۱۳۸؛ قطب، ۱۴۲۵، ج. ۴، ص. ۱۸۷۶؛ ابوزهرة، بی تا، ج. ۱۰، ص. ۵۰۶۶؛ مراغی، بی تا، ج. ۱۲، ص. ۳۴). پس از آن، گرایش اجتهادی با تکیه بر تحلیل عقلی و اصولی (قاسمی، ۱۴۱۸، ج. ۶، ص. ۹۲؛ سبزواری، ۱۴۱۹، ص. ۳۱۹؛ شحاته، ۱۴۲۱، ج. ۶، ص. ۲۲۰۷؛ صابونی، ۱۴۲۱، ج. ۲، ص. ۱۲؛ حوی، ۱۴۲۴، ج. ۵، ص. ۲۵۵۶؛ نه‌اوندی، ۱۳۸۶، ج. ۳، ص. ۳۱۱)، و گرایش ادبی با تمرکز بر ساختار زبانی و بلاغی آیات (رضا، ۱۴۱۴، ج. ۱۲، ص. ۷۳؛ درویش، ۱۴۱۵، ج. ۴، ص. ۳۵۲؛ سیدکریمی حسینی، ۱۳۸۲، ص. ۲۲۵؛ شیخلی، ۱۴۲۷، ج. ۴، ص. ۴۸۰؛ دره، ۱۴۳۰، ج. ۴، ص. ۴۳۳)، به کارگیری این رویکرد را توسعه داده‌اند. گرایش تربیتی نیز با نگاهی آموزشی و اخلاق محور، در مرتبه بعدی از نظر توجه به این تأویل قرار می‌گیرد (میدانی،

۱۳۶۱، ج. ۸، ص. ۹۳؛ شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج. ۱۲، ص. ۳۱۷؛ خسروانی، ۱۳۹۰، ج. ۴، ص. ۲۸۴؛ ثقفی تهرانی، ۱۳۹۸، ج. ۳، ص. ۷۸.

تفاسیری که برداشت‌هایی چون «عين الملائكة»، «عين ماء» و «عين الانبياء» را مطرح کرده‌اند، به شکلی محدود در برخی گرایش‌های تفسیری همچون گرایش اجتماعی (عاملی)، ۱۳۶۰، ج. ۸، ص. ۱۲۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج. ۲۳، ص. ۳۴؛ مدرسی، ۱۴۱۹، ج. ۱۴، ص. ۱۳۰، کلامی (حائری طهرانی، ۱۳۳۸، ج. ۷، ص. ۲۷۹؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱۹، ص. ۶۸)، روایی (زبیدی، ۱۴۲۸، ج. ۵، ص. ۷۴) و... دیده می‌شوند.

۹. عوامل مؤثر بر تغییرات تفسیری دوره معاصر

با آغاز عصر بیداری علمی و اجتماعی در قرن سیزدهم هجری، مجموعه‌ای از عوامل گوناگون زمینه‌ساز تحول گسترده در تفسیر قرآن شد. نخست، پیامدهای منفی استعمار که با تسلط بر سرزمین‌های اسلامی و ترویج اندیشه‌های سکولار، به جدایی دین از عرصه عمومی دامن زد (محتسب، ۱۴۰۲، ص. ۲۷-۲۸، ۳۵). دوم، گسترش علوم جدید و فراهم شدن ابزارهای نوین پژوهش که امکان فهم آیات بر پایه معیارهای علمی و شیوه‌های تحلیلی پیشرفته را میسر ساخت (ذهبی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۳۴۹؛ ماردینی، ۱۴۳۰، ص. ۱۴۴). سوم، تأثیر فرهنگ و تمدن غرب و سرعت پیشرفت‌های علمی که مفسران را به سوی هم‌نشینی آموزه‌های دینی با مبانی عقلی و علمی سوق داد و زمینه ظهور گرایش‌هایی چون تفسیر عقلی توفیقی، تفسیر علمی و تفسیر ادبی - اجتماعی را فراهم کرد (ذهبی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۴۰۱-۴۰۴؛ محتسب، ۱۴۰۲، ص. ۱۰۳، ۳۸-۳۹). این دگرگونی‌ها نه تنها محتوا و رویکردهای تفسیری را متحول ساخت، بلکه به تنوع روش‌های تفسیر نیز انجامید، به گونه‌ای که سبک‌هایی مانند تفسیر تحلیلی، اجمالی، مقارن و موضوعی با هدف پاسخ‌گویی به نیازهای علمی، فکری و اجتماعی نسل‌های جدید پدید آمدند (ماردینی، ۱۴۳۰، ص. ۱۴۴-۱۴۶).

۱۰. بررسی و تحلیل آماری دوره معاصر

چنان‌که پیش‌تر بیان شد، هدف از ارائه جدول‌های فراوانی و نمودار روند تغییرات تفسیری در دوره معاصر، ترسیم جهت‌گیری‌های نوین مفسران در تبیین مفهوم «عين» و نشان دادن تمرکز و انسجام بیشتر در برداشت‌های تفسیری است. داده‌های مربوط به این دوره بر اساس بررسی و تحلیل ۳۳ تفسیر اهل سنت و ۳۱ تفسیر شیعه گردآوری و تحلیل شده است (پیوست ۲).

۱-۱۰. جدول های فراوانی و نمودار روند تغییرات تفسیری

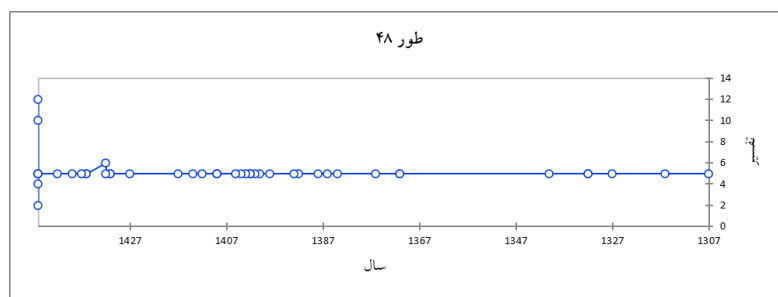
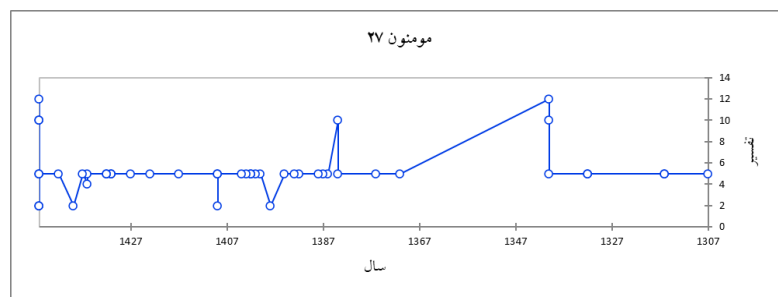
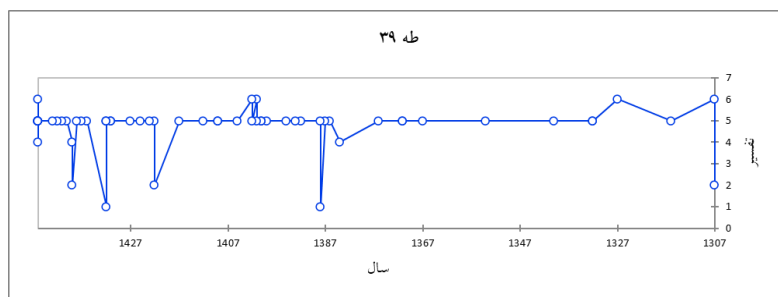
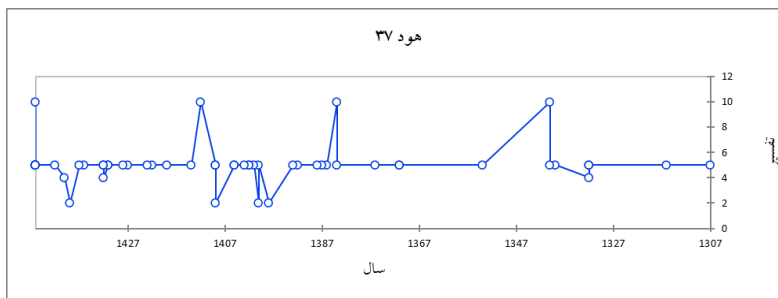
جدول ۳. فراوانی آرای مفسران به تفکیک آیات

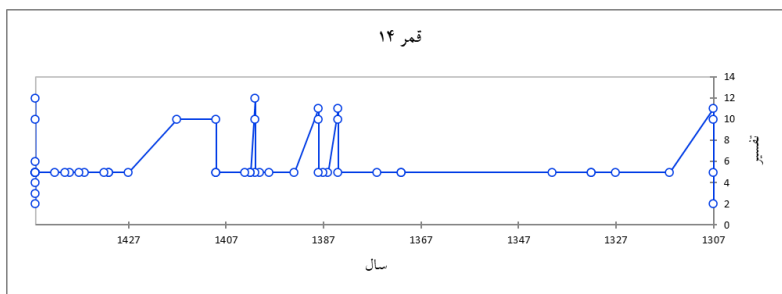
آرا	آیات	هود ۳۷	طه ۳۹	مؤمنون ۲۷	طور ۴۸	قمر ۱۴
عینی	۰	۱	۰	۰	۰	۰
بمرأی متا و بمنظر متا	۴	۳	۵	۱	۲	۰
بو حینا و أمرنا و إرادتنا	۰	۰	۰	۰	۱	۰
بعلمنا	۲	۳	۱	۱	۱	۰
بحفظنا و مراقبتنا و حراستنا	۴۳	۴۶	۳۴	۳۹	۳۷	۰
بمحبتنا	۰	۵	۰	۱	۱	۰
عین الملائكة	۴	۰	۵	۱	۷	۰
عین ماء	۰	۰	۰	۰	۳	۰
عیون الأنبياء و الأولیاء	۰	۰	۲	۱	۲	۰

جدول ۴. فراوانی آرا بر حسب مذهب

آرا	مذهب	شیعه	اهل سنت	هود ۳۷	طه ۳۹	مؤمنون ۲۷	طور ۴۸	قمر ۱۴
عینی	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰
بمرأی متا و بمنظر متا	۲	۲	۰	۳	۳	۲	۱	۱
بو حینا و أمرنا و إرادتنا	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰
بعلمنا	۱	۱	۲	۱	۰	۱	۱	۰
بحفظنا و مراقبتنا و حراستنا	۲۰	۲۳	۲۳	۲۳	۱۶	۱۸	۲۱	۱۸
بمحبتنا	۰	۰	۳	۲	۰	۱	۱	۰
عین الملائكة	۴	۰	۰	۰	۳	۲	۱	۶
عین ماء	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲
عیون الأنبياء و الأولیاء	۰	۰	۰	۰	۲	۱	۰	۲

نمودار ۲. روند تغییرات تفسیری بر حسب سال وفات مفسران دوره معاصر

عین = ۱ بمرأی منا = ۲ یوحینا و امرنا = ۳ کدگذاری آرا
 عین الملائکه = ۱۰ عین ماء = ۱۱ بعلمنا = ۴ بحفظنا = ۵ بمحبتنا = ۶

۱۰-۲. برداشت و تحلیل جدول ها و نمودار

بررسی جدول (۳) ارائه شده از فراوانی آرای مفسران معاصر نشان می دهد که معنای «بحفظنا و حراستنا» بیشترین بسامد را در تفسیر واژه «عین» داشته است و بخش عمده ای از مفسران معاصر این معنا را برگزیده اند. در مقابل، تفسیرهای دیگر مانند «بمرأی منا و بمنظر منا»، «بمحبتنا» و «بعلمنا» فراوانی بسیار کمتری دارند. این امر بیانگر آن است که در دوره معاصر، تنوع تفسیری کاهش یافته و نوعی تمرکز بر یک معنای خاص شکل گرفته است. برخلاف دوره متقدم که طیف گسترده ای از معانی تأویلی وجود داشت، در این دوره، گرایش مفسران به سوی برداشت های مشخص و محدودتر بوده است. از حیث گرایش مذهبی، جدول (۴) نشان می دهد که هر دو جریان شیعه و اهل سنت عمدتاً بر همین معنا یعنی «بحفظنا» متمرکز شده اند و اختلاف چشمگیری میان آن ها مشاهده نمی شود. هم گرایی تفسیری در این دوره نسبت به گذشته افزایش یافته است. این تغییر نشان دهنده تحولی در نگاه تفسیری مفسران معاصر و تأکید بیشتر بر اصول کلامی مشترک در تبیین صفات الهی است. در نمودار (۲) این روند به وضوح قابل مشاهده است، به گونه ای که تمرکز اصلی مفسران بر معنای «بحفظنا» جلب توجه می کند و سایر معانی به حاشیه رفته اند.

نتیجه گیری

بررسی داده های تفسیری دوره متقدم و معاصر، همراه با تحلیل جدول ها و نمودارهای ارائه شده، نشان می دهد که گرایش های تفسیری نقش بنیادینی در شکل گیری معنای «عین الله» و جهت گیری های مفسران داشته اند. در دوره متقدم، تنوع تفسیری چشمگیری مشاهده می شود که نشان دهنده باز بودن

فضای تأویل و تعامل میان گرایش‌های مختلف در مواجهه با آیات جسمانیت است. در این دوره، گرایش‌های روایی، کلامی، ادبی و عرفانی هریک به‌گونه‌ای خاص به تبیین آیات پرداخته‌اند. مفسران روایی، با تأکید بر ظاهر لفظی و همراهی آن با روایات، بیشتر بر رویکرد ظاهرگرایانه تأکید داشته‌اند، درحالی‌که مفسران کلامی، ادبی و تا حدودی عرفانی، رویکردهای تأویلی را برگزیده‌اند. این تنوع معنادار در معانی نظیر «بمرأی منّا»، «بحفظنا»، «بعلمنا»، و حتی برداشت‌های خاصی مانند «عین الملائكة» نمایانگر گستره اجتهاد و انعطاف در حوزه تفسیری این دوره است.

تحلیل آماری نشان می‌دهد که در میان مفسران متقدم، بیشترین فراوانی متعلق به معانی ای نظیر «بمرأی منّا» و «بحفظنا» است؛ امری که از تمرکز بر تأویل‌هایی ناظر بر نظارت و حمایت خداوند حکایت دارد. این روند در هر دو جریان شیعه و اهل سنت به‌نحوی همسو دنبال شده است، هرچند تفاوت‌هایی جزئی در نحوه تأکید و گزینش معنا میان آنان دیده می‌شود، به‌ویژه گرایش شیعی بیشتر بر «حفظ» و «عنایت الهی» تمرکز دارد، درحالی‌که در آثار اهل سنت، دامنه معانی گسترده‌تر و پراکندگی بیشتری دارد.

اما در دوره معاصر، وضعیت تفاوت اساسی یافته است. رویکرد ظاهرگرایانه تقریباً از میان رفته است و تنها در یک نمونه با گرایش اجتماعی دیده می‌شود. به جای آن، رویکرد تأویلی، به‌ویژه در معنای «بحفظنا»، محور اصلی تفسیرها قرار گرفته است. تمرکز اکثر مفسران معاصر بر این معنا نشان‌دهنده نوعی هم‌گرایی تفسیری و حرکت به سوی تفسیرهایی هماهنگ با مبانی عقلانی و اجتماعی است. گرایش‌های تفسیری همچون اجتماعی، اجتهادی، ادبی و تربیتی هریک با رویکرد خاص خود، به بسط معنای «حفظ» و «نظارت الهی» پرداخته‌اند، به‌ویژه گرایش اجتماعی در این میان، برجستگی بیشتری یافته و با هدف پاسخ‌گویی به نیازهای فکری و اخلاقی جامعه معاصر، معنایی کاربردی و معنوی از آیات ارائه داده است.

کاهش تنوع معانی در دوره معاصر، که در جدول و نمودارها نیز به‌روشنی بازتاب یافته، بیانگر آن است که تفسیر آیات جسمانی از پراکندگی معنایی به تمرکز بر یک معنای خاص رسیده است. این تحول، علاوه بر تأثیر گرایش‌های تفسیری، از تحول در نیازهای معرفتی و دغدغه‌های کلامی دوران معاصر نیز ناشی شده است. به عبارت دیگر، رویکرد غالب در تفسیر «عین الله» در این دوره، بازتابی از تلاش مفسران برای تطبیق آموزه‌های قرآنی با زبان عقل و نیازهای نوپدید در جامعه اسلامی است. در مجموع، می‌توان گفت سیر تفسیر «عین الله» از دوره متقدم تا معاصر، حرکتی از تکثر معنایی به

تمرکز تأویلی و از اختلاف های کلامی به هم گرایی تفسیری را نشان می دهد. این امر نمایانگر ظرفیت تطبیقی دانش تفسیر در پاسخ گویی به تحولات معرفتی هر عصر است.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

نویسندگان در نگارش مقاله هیچ گونه کمک مالی مشخصی از نهادهای تأمین مالی در بخش های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده اند.

مشارکت نویسندگان

نویسندگان در نگارش و پژوهش مقاله مشارکت مساوی داشته اند.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در آماده سازی این مقاله، نویسندگان به صورت محدود از ChatGPT برای ترجمه و ویرایش بهره برده اند. پس از استفاده، آنان محتوای تولید شده را بازبینی و ویرایش نموده اند و مسئولیت کامل محتوای منتشر شده را برعهده می گیرند.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می کنند که هیچ گونه تعارض منافع ندارند.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان از جعل داده ها، تحریف، سرقت علمی و هرگونه سوء رفتار پژوهشی اجتناب کرده و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

بیانیه دسترسی به داده ها

هیچ داده ای در دسترس نیست.

سپاسگزاری

نویسندگان از همه کسانی که در شکل گیری این مقاله نقش داشتند، سپاسگزاری می کنند.

پیوست ۱. تفاسیر مورد بررسی دوره متقدم به همراه آرای مفسران

کتاب	پدیدآور	سال	مذهب	هود ۳۷	طه ۳۹	مؤمنون ۲۷	طور ۴۸	قمر ۱۴
تفسیر الشهد زید بن علی	زید بن علی	۱۲۲	شیعه	بعلمنا	بحفظنا، بمحدثنا			بحفظنا
تفسیر مقاتل بن سلیمان	مقاتل بن سلیمان	۱۵۰	شیعه				عین	عین
تفسیر یحیی بن سلام	یحیی بن سلام	۲۰۰	اهل سنت		عین			
مجاز القرآن	ابوعبیده	۲۰۹	اهل سنت		بوحننا			
تفسیر القرآن العزیز	صنعانی	۲۱۱	اهل سنت	عین	عین			
غریب القرآن و تفسیره	یزیدی	۲۳۷	اهل سنت		بمحدثنا			
تفسیر غریب القرآن	ابن قتیبه	۲۷۶	اهل سنت					بحفظنا
تفسیر کتاب الله العزیز	هوارى	۲۸۰	اهل سنت	بوحننا	عین، بوحننا		بمرأى منّا	بحفظنا
تفسیر التستری	تستری	۲۸۳	اهل سنت				بحفظنا	
تفسیر القمی	قمی	۳۰۷	شیعه				بحفظنا	بحفظنا
الواضح فی تفسیر القرآن الکریم	دینوری	۳۰۸	اهل سنت	بمرأى منّا	بمرأى منّا	بمرأى منّا	بمرأى منّا	بمرأى منّا
جامع البیان فی تفسیر القرآن	طبری	۳۱۰	اهل سنت	عین	عین، بمحدثنا، بوحننا	بمرأى منّا	بمرأى منّا	بمرأى منّا
موسوعة تفاسیر المعترلة	ابومسلم اصفهانی	۳۲۲	اهل سنت	عین المالئکه	بحفظنا			
تفسیر القرآن العظیم	ابن ابی حاتم	۳۲۷	اهل سنت	عین	عین			
تأویلات أهل السنة	ماتریدی	۳۳۳	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بمرأى منّا	بمرأى منّا، بعلمنا	بحفظنا
اعراب القرآن	نحاس	۳۳۸	اهل سنت		بعلمنا			
التفسیر الکبیر	طبرانی	۳۶۰	اهل سنت	بحفظنا، عین المالئکه	بمحدثنا	بمرأى منّا	بحفظنا	بحفظنا، بوحننا
احکام القرآن	حصاص	۳۷۰	اهل سنت		بمحدثنا			
تفسیر سمرقندی	سمرقندی	۳۷۳	اهل سنت	بمرأى منّا	بمرأى منّا، بعلمنا، بوحننا، بحفظنا	بمرأى منّا، بعلمنا	بمرأى منّا	بمرأى منّا
تصحیح الوجوه و النظائر	عسکری	۳۹۵	اهل سنت		بحفظنا			
تفسیر ابن ابی زمنین	ابن ابی زمنین	۳۹۹	اهل سنت				بمرأى منّا	بمرأى منّا
تلخیص البیان فی مجازات القرآن	شریف رضی	۴۰۶	شیعه	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا، عین المالئکه		
حقائق التفسیر	سلمی	۴۱۲	اهل سنت		بحفظنا		عیون الانبیاء	
متشابه القرآن	قاضی عبدالجبار	۴۱۵	اهل سنت	بعلمنا				بحفظنا
تنزیه القرآن عن المطاعن	قاضی عبدالجبار	۴۱۵	اهل سنت				بمرأى منّا	
الکشف و البیان	ثعلبی	۴۲۷	اهل سنت	بمرأى منّا	بمرأى منّا		بمرأى منّا	بمرأى منّا

کتاب	پديدآور	سال	مذهب	هود ۳۷	طه ۳۹	مؤمنون ۲۷	طور ۴۸	قمر ۱۴
تفسير شريف مرتضى فنائس التأويل	شريف مرتضى	۴۳۶	شيعة					بعلمنا
الهداية إلى بلوغ النهاية	ابن حموش	۴۳۷	اهل سنت	بوحنيا	عين	بمرأى متا	بحفظنا	بمرأى متا
النكت و العيون	ماوردی	۴۵۰	اهل سنت		بوحنيا، بحفظنا		بعلمنا، بمرأى متا، بحفظنا	بمرأى متا، بوحنيا، عين الملائكة، عين ماء
التبيان في تفسير القرآن	طوسی	۴۶۰	شيعة	بحفظنا		بمرأى متا، عين الملائكة	بحفظنا	بمرأى متا، عين الملائكة، عين ماء
لطائف الاشارات	قشیری	۴۶۵	اهل سنت	بمرأى متا	بمرأى متا، بحفظنا		بمرأى متا	بمرأى متا، عين الملائكة، عين ماء
الوجيز في تفسير الكتاب العزیز	واحدی	۴۶۸	اهل سنت	بحفظنا	بمحبنا		بحفظنا	بحفظنا
درج الدرر في تفسير القرآن العظيم	جرجانی	۴۷۱	اهل سنت	بحفظنا	بمرأى متا			
مفردات ألفاظ القرآن	راغب اصفهانی	۵۰۲	اهل سنت		بحفظنا			
تفسير البغوی	بغوی	۵۳۶	اهل سنت	بمرأى متا، بعلمنا، بحفظنا	بمرأى متا		بمرأى متا، بحفظنا	بمرأى متا، بحفظنا، بوحنيا
كشف الاسرار و عدة الابرار	ابوالفضل ميدي	۵۲۰	اهل سنت	بمرأى متا	بمرأى متا	بمرأى متا	بمرأى متا، بعلمنا، بحفظنا	بحفظنا
إيجاز البيان عن معاني القرآن	نیشابوری	۵۲۱	اهل سنت	بحفظنا	بوحنيا، بحفظنا	بحفظنا		بمرأى متا، بوحنيا
خلاصه تفسير ادبی از كشف الاسرار	احمد ميدي	۵۳۰	اهل سنت	عين الملائكة	بمرأى متا	بمرأى متا	بمرأى متا	بمرأى متا
تفسير نسفی	عمر نسفی	۵۳۷	اهل سنت	بمرأى متا	بمرأى متا	بمرأى متا	بمرأى متا، بعلمنا	بمرأى متا، بعلمنا
الكشاف	زمخشري	۵۳۸	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	
المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز	ابن عطيه	۵۴۱	اهل سنت	بحفظنا، عين الملائكة	بعلمنا	بعلمنا	بحفظنا	بحفظنا، عين الملائكة، عين ماء
مجمع البيان في تفسير القرآن	طبرسی	۵۴۸	شيعة	بحفظنا، عين الملائكة	بمرأى متا، بحفظنا	بمرأى متا، بحفظنا، عين الملائكة	بحفظنا	بمرأى متا، بحفظنا، عين الملائكة، عين ماء
روض الجنان و روح الجنان في تفسير القرآن	ابوالفتح رازی	۵۵۲	شيعة	عين	عين	عين	بحفظنا	عين
متشابه القرآن و مختلفه	ابن شهر آشوب	۵۸۸	شيعة		بحفظنا			
زاد المسير في علم التفسير	ابن جوزی	۵۹۲	اهل سنت	بمرأى متا، بحفظنا، بعلمنا	بمحبنا		بحفظنا	بمرأى متا

کتاب	پدیدآور	سال	مذهب	هود ۳۷	طه ۳۹	مؤمنون ۲۷	طور ۴۸	قمر ۱۴
المنتخب من تفسیر القرآن و النکت المستخرجة من کتاب التیان	ابن ادریس	۵۹۸	اهل سنت	بحفظنا	بحجتنا، بمرأی مئا	بمرأی مئا، الملائكة		

پیوست ۲. تفاسیر مورد بررسی دوره معاصر به همراه آراء مفسران

کتاب	پدیدآور	سال	مذهب	هود ۳۷	طه ۳۹	مؤمنون ۲۷	طور ۴۸	قمر ۱۴
فتح البیان فی مقاصد القرآن	صدیق حسن خان	۱۳۰۷	اهل سنت	بحفظنا	بحجتنا، بمرأی مئا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا، عین الملائكة، عین ماء
مراح لبید	نوی	۱۳۱۶	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
تفسیر قرآن صفی علی شاه	صفی علی شاه	۱۳۱۶	شیعه			بحفظنا		
بیان السعادة فی مقامات العبادة	سلطان علی شاه	۱۳۲۷	شیعه		بحجتنا		بحفظنا	بحفظنا
تفسیر القاسمی	قاسمی	۱۳۳۲	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا		بحفظنا	بحفظنا
تفسیر کابلی	دیوبندی	۱۳۳۹	اهل سنت	بحفظنا				
مقتنیات الدرر	حائری طهرانی	۱۳۴۰	شیعه	بحفظنا، عین الملائكة	بحفظنا	بحفظنا، عین الملائكة، عین الأنبياء	بحفظنا	بحفظنا
تفسیر المنار	رضا	۱۳۵۴	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا			
مناهل العرفان فی علوم القرآن	زرقانی	۱۳۶۷	اهل سنت		بحفظنا			
تفسیر المراحی	مراحی	۱۳۷۱	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا		بحفظنا	بحفظنا
نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن	نهادندی	۱۳۷۱	شیعه	بحفظنا	بحفظنا		بحفظنا	بحفظنا
تیسیر الکریم الرحمن	سعدی	۱۳۷۶	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا		بحفظنا	بحفظنا
تفسیر اثنی عشری	شاه عبد العظیمی	۱۳۸۴	شیعه	بحفظنا، عین الملائكة	بعلمنا		بحفظنا	بحفظنا، عین الملائكة، عین ماء
تفسیر خسروی	خسروانی	۱۳۸۶	شیعه	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
فی ظلال القرآن	قطب	۱۳۸۷	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا		بحفظنا

کتاب	پدیدآور	سال	مذهب	هود ۳۷	طه ۳۹	مؤمنون ۲۷	طور ۴۸	قمر ۱۴
تفسیر عاملی	عاملی	۱۳۸۸	شیعه	بحفظنا	عین، بحفظنا	بحفظنا		بحفظنا، عین الملائکه، عین ماء
تفسیر جامع	بروجردی	۱۳۸۸	شیعه				بحفظنا	
التفسیر الواضح	حجازی	۱۳۹۲	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	
تفسیر التحرير و التنوير	ابن عاشور	۱۳۹۳	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
زهرة التفاسیر	ابوزهره	۱۳۹۵	اهل سنت		بحفظنا	بحفظنا		
بیان المعانی	آل غازی	۱۳۹۸	اهل سنت	بمرأی مئا		بمرأی مئا	بحفظنا	بحفظنا
جرعه ای از زلال قرآن	محمدی گلپایگانی	۱۳۹۹	شیعه		بحفظنا			
التفسیر الکاشف	مغنیه	۱۴۰۰	شیعه	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
التفسیر المبین	مغنیه	۱۴۰۰	شیعه	بمرأی منا				
المیزان فی تفسیر القرآن	طباطبایی	۱۴۰۱	شیعه	بحفظنا	بحفظنا، بمحبتنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا، عین الملائکه، عین الانبیاء
أوضح التفاسیر	ابن خطیب	۱۴۰۲	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
اعراب القرآن الکریم و بیانه	درویش	۱۴۰۲	اهل سنت	بحفظنا	بمحبتنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
تفسیر مخزن العرفان	نصرت بیگم	۱۴۰۳	شیعه	بحفظنا		بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
التفسیر الحدیث	دروزه	۱۴۰۴	اهل سنت			بحفظنا	بحفظنا	
روان جاوید در تفسیر قرآن	ثقفی تهرانی	۱۴۰۵	شیعه	بحفظنا				
التفسیر القرآنی للقرآن	خطیب	۱۴۰۵	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا		بحفظنا	
ارشاد الاذهان الی تفسیر القرآن	سبزواری	۱۴۰۹	شیعه	بمرأی مئا	بحفظنا	بمرأی مئا	بحفظنا	بحفظنا
الجديد فی تفسیر القرآن	سبزواری	۱۴۰۹	شیعه	بحفظنا		بحفظنا	بحفظنا	عین الملائکه
الاساس فی التفسیر	حوی	۱۴۰۹	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
اطیب البیان فی تفسیر القرآن	طیب	۱۴۱۲	شیعه	عین الملائکه	بحفظنا		بحفظنا	
الموسوعة القرآنیة	ایباری	۱۴۱۴	اهل سنت	بحفظنا			بحفظنا	
انوار درخشان در تفسیر قرآن	حسینی همدانی	۱۴۱۷	شیعه		بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	عین الملائکه

کتاب	پدیدآور	سال	مذهب	هود ۳۷	طه ۳۹	مؤمنون ۲۷	طور ۴۸	قمر ۱۴
تفسیر الشعراوی	شعراوی	۱۴۱۹	اهل سنت	بحفظنا				
الموسوعة القرآنية، خصائص السور	شرف‌الدین	۱۴۲۲	اهل سنت	بحفظنا	بمرأی متا، بحفظنا			
تفسیر القرآن الکریم	شحاته	۱۴۲۳	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا			
التفسیر لکتاب الله المنیر	کریمی	۱۴۲۳	شیعه			بحفظنا		
معارج التفکر و دقائق التدبیر	میدانی	۱۴۲۵	اهل سنت		بحفظنا			
التمهید فی علوم القرآن	معرفت	۱۴۲۷	شیعه	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
تفسیر القرآن الکریم و اعرابه و بیانه	دره	۱۴۲۸	اهل سنت	بحفظنا				
من وحی القرآن	فضل الله	۱۴۳۱	شیعه	بحفظنا		بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
التفسیر الوسیط للقرآن الکریم	طنطاوی	۱۴۳۱	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
الفرقان فی تفسیر القرآن	صادقی تهرانی	۱۴۳۲	شیعه	بعلما، بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	
البلاغ فی تفسیر القرآن	صادقی تهرانی	۱۴۳۲	شیعه	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بمحبتنا	بحفظنا
التفسیر المنیر	زحیلی	۱۴۳۶	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
التفسیر الوسیط	زحیلی	۱۴۳۶	اهل سنت		بعلما	بحفظنا	بحفظنا	
اعراب القرآن الکریم	شیخلی	۱۴۳۷	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
تفسیر راهنما	هاشمی رفسنجانی	۱۴۳۸	شیعه		بحفظنا			
ایسر التفاسیر لکلام العلی الکبیر	جزایری	۱۴۳۹	اهل سنت	بمرأی متا	بمرأی متا، بعلما	بمرأی متا	بحفظنا	بحفظنا
التفسیر الصوفی الفلسفی للقرآن	عربی	۱۴۴۰	اهل سنت	بعلما				
موسوعة القرآن العظیم	حفنی	۱۴۴۰	اهل سنت		بحفظنا			بحفظنا
تفسیر نور	خرم‌دل	۱۴۴۱	شیعه		بحفظنا			
صفوة التفاسیر	صابونی	۱۴۴۲	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
سیمای صابران در قرآن	قرضاوی	۱۴۴۳	اهل سنت		بحفظنا			
تفسیر نمونه	مکارم شیرازی	۱۴۴۷	شیعه	بحفظنا	بحفظنا			بعلما، بحفظنا، عین الملائكة، عین الانبیاء

کتاب	پدیدآور	سال	مذهب	هود ۳۷	طه ۳۹	مؤمنون ۲۷	طور ۴۸	قمر ۱۴
تفسیر کوثر	جعفری	۱۴۴۷	شیعه	بحفظنا				
تفسیر احسن الحدیث	قرشی بنابی	۱۴۴۷	شیعه	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
تفسیر علیین	سیدکریمی حسینی	۱۴۴۷	شیعه	بحفظنا	بحفظنا		بمرأی منّا	بحفظنا
تفسیر قرآن مهر	رضایی اصفهانی	۱۴۴۷	شیعه	بحفظنا	بحفظنا			
الوجیز فی تفسیر الكتاب العزیز	دخیل	۱۴۴۷	شیعه	بحفظنا، عین الملائكة		بمرأی منّا، عین الملائكة	بحفظنا	بحفظنا، بمرأی منّا
من هدی القرآن	مدرسی	۱۴۴۷	شیعه			بحفظنا	بعلمنّا، عین الانبیاء	بحفظنا، بمحبتنا
التیسیر فی التفسیر للقرآن	زبیدی	۱۴۴۷	شیعه		بعلمنّا، بحفظنا، بمحبتنا	بمرأی منّا، عین الملائكة، عین الانبیاء	بحفظنا	بحفظنا، بوحینا
ومضات إعجازية من القرآن	عبیدی	۱۴۴۷	اهل سنت		بحفظنا			
تفسیر نور	قزائی	۱۴۴۷	شیعه		بحفظنا			

فهرست منابع

قرآن کریم.

۱. ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۹ق). **تفسير القرآن العظيم**. رياض: مكتبة نزار مصطفى الباز.
۲. ابن ابی زمنین، محمد بن عبدالله. (۱۴۲۴ق). **تفسير ابن ابی زمنین**. بیروت: دار الكتب العلمية.
۳. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی. (۱۴۲۲ق). **زاد المسیر فی علم التفسیر**. بیروت: دار الکتاب العربی.
۴. ابن حموش، مکی. (۱۴۲۹ق). **الهدایة إلى بلوغ النهایة**. شارجه: جامعة الشارقة.
۵. ابن درید، محمد بن حسن. (۱۹۸۷م). **جمهرة اللغة**. بیروت: دار العلم للملایین.
۶. ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰). **تفسير التحرير و التنوير**. بیروت: مؤسسة التاريخ العربی.
۷. ابن عباد، صاحب. (۱۴۱۴ق). **المحیط فی اللغة**. بیروت: عالم الكتب.
۸. ابن عطیة، عبد الحق بن غالب. (۱۴۲۲ق). **المحرر الوجیز فی تفسیر الكتاب العزیز**. بیروت: دار الكتب العلمية.
۹. ابن فارس، احمد. (۱۳۹۹ق). **معجم مقایس اللغة**. بیروت: دار الفكر.
۱۰. ابن قتیبة، عبدالله بن مسلم. (۱۴۱۱). **تفسير غریب القرآن**. بیروت: دار و مكتبة الهلال.
۱۱. ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). **لسان العرب**. بیروت: دار صادر.
۱۲. ابوالفتح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸ق). **روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن**. مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۳. ابوذر قلمونی، عبدالمنعم بن حسین. (۱۴۳۰ق). **ماذا تعرف عن الله؟**. بی جا: مكتبة الصفا.
۱۴. ابوزهره، محمد. (بی تا). **زهرة التفاسیر**. بیروت: دار الفكر.
۱۵. ابو عبیده، معمر بن مثنی. (۱۳۸۱ق). **مجاز القرآن**. قاهره: مكتبة الخانجي.
۱۶. ابومسلم اصفهانی، محمد بن بحر. (۲۰۰۹م). **موسوعة تفاسیر المعتزلة**. بیروت: دار الكتب العلمية.
۱۷. اخوان مقدم، زهره؛ نبوی، سید مجید؛ سعادت، راضیه. (۱۳۹۹ش). بررسی تطبیقی اقسام توحید و مسئله رؤیت خدا از منظر علامه طباطبائی و شنقیطی. **نشریه مطالعات تفسیر تطبیقی**، پیاپی ۹، ص. ۲۷-۹.
۱۸. اشعری، علی بن اسماعیل. (۱۴۰۰ق). **مقالات الإسلامیین و اختلاف المصلین**. ویدبادن: دار فرانز شتایز.
۱۹. آل غازی، عبدالقادر. (۱۳۸۲ق). **بیان المعانی**. دمشق: مطبعة الترقی.
۲۰. بغوی، حسین بن مسعود. (۱۴۲۰ق). **معالم التنزیل**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۲۱. پاکتچی، احمد. (۱۳۸۹ش). **تاریخ تفسیر قرآن کریم** [جزوه درسی]. تهران: انجمن علمی دانشجویی الهیات دانشگاه امام صادق (ع).
۲۲. تستری، سهل بن عبدالله. (۱۴۲۳ق). **تفسیر التستری**. بیروت: دار الكتب العلمية.

۲۳. تفتازانی، سعدالدین. (۱۴۰۹ق). **شرح المقاصد**. قم: شریف رضی.
۲۴. تیمی، یحیی بن سلام. (۱۴۲۵ق). **تفسیر یحیی بن سلام**. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۲۵. ثعلبی، احمد بن محمد. (۱۴۲۲ق). **الکشف و البیان**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۲۶. ثقفی تهرانی، محمد. (۱۳۹۸). **روان جاوید در تفسیر قرآن مجید**. تهران: برهان.
۲۷. جرجانی، عبدالقاهر بن عبدالرحمن. (۱۴۳۰ق). **درج الدرر فی تفسیر القرآن العظیم**. امان: دار الفکر.
۲۸. جزایری، ابوبکر جابر. (۱۴۱۶ق). **أیسر التفاسیر لکلام العلی الکبیر**. مدینه منوره: مکتبة العلوم والحکم.
۲۹. حائری طهرانی، علی. (۱۳۳۸ش). **مقتنیات الدرر**. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
۳۰. حجازی، محمد محمود. (۱۴۱۳ق). **التفسیر الواضح**. بیروت: دار الجیل.
۳۱. حسن زاده، مهدی؛ رثوف، سید حمیدرضا. (۱۳۹۶ش). **تجسیم مقاتل بن سلیمان در ترازوی نقد پژوهشنامه کلام**. ۴ (۶)، ص. ۷۱-۹۲.
۳۲. حسینی همدانی، محمد. (۱۴۰۴ق). **انوار درخشان در تفسیر قرآن**. تهران: لطفی.
۳۳. حوی، سعید. (۱۴۲۴ق). **الأساس فی التفسیر**. قاهره: دار السلام.
۳۴. خسروانی، علیرضا. (۱۳۹۰ش). **تفسیر خسروی**. تهران: کتابفروشی اسلامیة.
۳۵. خطیب، عبدالکریم. (۱۴۲۴ق). **التفسیر القرآنی للقرآن**. بیروت: دار الفکر العربی.
۳۶. دروزه، محمد عزة. (۱۴۲۱ق). **التفسیر الحدیث**. بیروت: دار الغرب الإسلامی.
۳۷. درویش، محی الدین. (۱۴۱۵ق). **إعراب القرآن الکریم و بیانه**. حمص: الارشاد.
۳۸. دره، محمد علی طه. (۱۴۳۰ق). **تفسیر القرآن الکریم و إعرابه و بیانه**. بیروت: دار ابن کثیر.
۳۹. دمیجی، خالد بن عبدالله. (۱۴۳۱ق). **آیات العقيدة التي قد یوهم ظاهرها التعارض**. ریاض: دار الفضیلة.
۴۰. دینوری، عبدالله بن محمد. (۱۴۲۴ق). **الواضح فی تفسیر القرآن الکریم**. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۴۱. ذهبی، محمد حسین. (بی تا). **التفسیر و المفسرون**. قاهره: مکتبة وهبة.
۴۲. رضا، محمد رشید. (۱۴۱۴ق). **تفسیر المنار**. بیروت: دار المعرفة.
۴۳. زبیدی، ماجد ناصر. (۱۴۲۸ق). **التیسیر فی التفسیر للقرآن بروایة أهل البيت**. بیروت: دار المحجة البیضاء.
۴۴. زحیلی، وهبة. (۱۴۱۱ق). **التفسیر المنیر فی العقيدة و الشریعة و المنهج**. دمشق: دار الفکر.
۴۵. زحیلی، وهبة. (۱۴۲۲ق). **التفسیر الوسیط**. دمشق: دار الفکر.
۴۶. زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ق). **الکشاف**. بیروت: دار الکتب العربی.
۴۷. زید بن علی. (۱۴۱۲ق). **تفسیر الشہید زید بن علی**. بیروت: الدار العالمیة.
۴۸. سبحانی، جعفر. (بی تا). **أصول الحدیث و أحكامه فی علم الدراية**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۴۹. سبزواری، محمد. (۱۴۱۹ق). **إرشاد الأذهان إلى تفسیر القرآن**. بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
۵۰. سبزواری، محمد. (۱۴۰۶ق). **الجديد فی تفسیر القرآن المجید**. بیروت: دار التعارف للمطبوعات.

۵۱. سقاف، علوی بن عبدالقادر. (۱۴۲۶ق). صفات الله عز وجل الواردة في الكتاب والسنة. رياض: دار الهجرة.
۵۲. سلطان علی شاه، سلطان محمد بن حیدر. (۱۴۰۸ق). بیان السعادة فی مقامات العبادة. بیروت: مؤسسة الأعلمی.
۵۳. سلمی، محمد بن حسین. (۱۳۶۹ش). حقائق التفسیر. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۵۴. سمرقندی، نصر بن محمد. (۱۴۱۶ق). تفسیر السمرقندی. بیروت: دار الفکر.
۵۵. سیدکریمی حسینی، عباس. (۱۳۸۲ش). تفسیر علین. قم: اسوه.
۵۶. شاه عبدالعظیمی، حسین. (۱۳۶۳ش). تفسیر اثنی عشری. تهران: میقات.
۵۷. شحاته، عبدالله محمود. (۱۴۲۱ق). تفسیر القرآن الکریم. قاهره: دار غریب.
۵۸. شریف رضی، محمد بن حسین. (۱۴۰۶ق). تلخیص البیان فی مجازات القرآن. بیروت: دار الأضواء.
۵۹. شعراوی، محمد متولی. (۱۹۹۱م). تفسیر الشعراوی. بیروت: اخبار الیوم.
۶۰. شمخی، مینا؛ ساکی، نانسی. (۱۳۹۹ش). رؤیت خدا در پرتو آیات و روایات با تأکید بر نظر متکلمان و عرفا. نشریه عرفان اسلامی، پیاپی ۶۶، ص. ۸۹-۱۰۸.
۶۱. شمخی، مینا. (۱۳۹۱ش). مکاتب ظاهرگرا در تفسیر قرآن. پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن، (۱)، ص. ۹۵-۱۱۶.
۶۲. شیخلی، بهجت عبدالواحد. (۱۴۲۷ق). إعراب القرآن الکریم. بیروت: دار الفکر.
۶۳. صابیونی، محمد علی. (۱۴۲۱ق). صفوة التفاسیر. بیروت: دار الفکر.
۶۴. صدیق حسن خان، محمد صدیق. (۱۴۲۰ق). فتح البیان فی مقاصد القرآن. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۶۵. صفرزاده، مهرداد؛ حیاتی، سمیرا؛ شورجه، عبدالحسین. (۱۳۹۵ش). بررسی صفات خبری اعضا و جوارح داشتن خداوند در تفاسیر فریقین. فصلنامه تخصصی تفسیر، علوم قرآن و حدیث، ۸(۳۱)، ص. ۷-۳۹.
۶۶. صنعانی، عبدالرزاق بن همام. (۱۴۱۱ق). تفسیر القرآن العزیز. بیروت: دار المعرفة.
۶۷. طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۳۹۰ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسة الأعلمی.
۶۸. طبرانی، سلیمان بن احمد. (۲۰۰۸م). التفسیر الکبیر. اربد: دار الکتب الثقافی.
۶۹. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ش). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو.
۷۰. طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار المعرفة.
۷۱. طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۷۲. طیب، عبدالحسین. (۱۳۶۹ش). أطيّب البیان فی تفسیر القرآن. تهران: اسلام.
۷۳. عاملی، ابراهیم. (۱۳۶۰ش). تفسیر عاملی. تهران: کتابفروشی صدوق.
۷۴. عربی، محمد غازی. (۱۴۲۶ق). التفسیر الصوفی الفلسفی للقرآن الکریم. دمشق: دار البشائر.
۷۵. فضل الله، سید محمد حسین. (۱۴۱۹ق). من وحی القرآن. بیروت: دار الملائک.

۷۶. قاسمی، جمال الدین. (۱۴۱۸ق). **محاسن التأویل**. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۷۷. قاضی عبدالجبار بن احمد. (بی تا). **متشابه القرآن**. قاهره: مکتبه دار التراث.
۷۸. قشیری، عبدالکریم بن هوازن. (۲۰۰۰م). **لطائف الإشارات**. قاهره: هیئة المصرية العامة للكتاب.
۷۹. قطب، سید. (۱۴۲۵ق). **فی ظلال القرآن**. بیروت: دار الشروق.
۸۰. قیسی، قاسم. (۱۳۸۵ق). **تاریخ التفسیر**. بغداد: مطبعة المجمع العلمی العراقی.
۸۱. کرمی، محمد. (۱۴۰۲ق). **التفسیر لكتاب الله المنیر**. قم: علمیة.
۸۲. ماتریدی، محمد بن محمد. (۱۴۲۶ق). **تأویلات أهل السنة**. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۸۳. مارذینی، فاطمه. (۱۴۳۰ق). **التفسیر و المفسرون**. دمشق: بیت الحکمة.
۸۴. ماوردی، علی بن محمد. (بی تا). **النکت و العیون**. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۸۵. محتسب، عبدالمجید عبدالسلام. (۱۴۰۲ق). **اتجاهات التفسیر فی العصر الراهن**. عمان: مکتبه النهضة الاسلامیة.
۸۶. محمدی گلپایگانی، ابوالقاسم. (۱۳۸۰ش). **جرعه‌ای از زلال قرآن**. قم: بوستان کتاب.
۸۷. مدرسی، سید محمد تقی. (۱۴۱۹ق). **من هدی القرآن**. تهران: دار محبی الحسین.
۸۸. مراغی، احمد مصطفی. (بی تا). **تفسیر المراغی**. بیروت: دار الفکر.
۸۹. مصطفی، ابراهیم؛ زیات، احمد؛ عبدالباقر، حامد؛ نجار، محمد. (بی تا). **المعجم الوسیط**. اسکندریه: دار الدعوة.
۹۰. معرفت، محمد هادی. (۱۳۷۹ش). **تفسیر و مفسران**. (ترجمه جمعی از مترجمان). قم: التمهید.
۹۱. معرفت، محمد هادی. (۱۴۲۹ق). **التمهید فی علوم القرآن**. قم: التمهید.
۹۲. مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ق). **تفسیر مقاتل بن سلیمان**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۹۳. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱ش). **تفسیر نمونه**. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
۹۴. میدانی، عبدالرحمن حسن. (۱۳۶۱ش). **معارج التفکر و دقائق التدبر**. دمشق: دار القلم.
۹۵. نکونام، جعفر؛ محمدفام، سجاد. (۱۳۹۶ش). **تحلیل تحول آراء تفسیری مفسران بر اساس مفهوم گفتمان. پژوهش دینی، شماره ۳۴، ص. ۴۵-۶۴.**
۹۶. نوپا، پل. (۱۳۷۳ش). **تفسیر قرآنی و زبان عرفانی**. (ترجمه اسماعیل سعادت). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۹۷. نهاوندی، محمد. (۱۳۸۶ش). **نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن**. قم: مؤسسة البعثة.
۹۸. واحدی، علی بن احمد. (۱۴۱۵ق). **الوجیز فی تفسیر الكتاب العزیز**. بیروت: دار القلم.
۹۹. هوارى، هود بن محکم. (۱۴۲۶ق). **تفسیر کتاب الله العزیز**. بی جا: دار البصائر.
۱۰۰. یزیدی، عبدالله بن یحیی. (۱۴۰۵ق). **غریب القرآن و تفسیره**. بیروت: عالم الکتب.
۱۰۱. یوسف، عبدالسلام. (۱۴۴۲ق). **علم التفسیر (تاریخ، أصوله، مناهجه)**. استانبول: سون چاغ آکادمی.

References

The Holy Quran. [In Arabic]

1. Abū al-Futūḥ al-Rāzī, Ḥusayn ibn 'Alī. (1988). Rawḍ al-jinān wa rūḥ al-jinān fī tafsīr al-Qur'ān [The garden of the soul and the spirit of the soul in Qur'anic exegesis]. Mashhad: Āstān Quds Raḍawī. [In Persian]
2. Abū Dharr al-Qalamūnī, 'Abd al-Mun'im ibn Ḥusayn. (2009). Mādhā ta'rif 'an Allāh? [What do you know about God?]. n.p.: Maktabat al-Ṣafā. [In Arabic]
3. Abū Muslim al-Iṣfahānī, Muḥammad ibn Baḥr. (2009). Mawsū'at tafāsīr al-mu'tazilah [Encyclopedia of Mu'tazilite exegeses]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
4. Abū 'Ubaydah, Ma'mar ibn al-Muthannā. (1961). Majāz al-Qur'ān [The figurative expressions of the Qur'an]. Cairo: Maktabat al-Khānjī. [In Arabic]
5. Abū Zahrah, Muḥammad. (n.d.). Zahrat al-tafāsīr [The blossom of exegeses]. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
6. Akhavān-Moqaddam, Zahra, Nabavī, Sayyid Majīd, & Sa'ādatī, Rāḍīyeh. (2020). A comparative study of the categories of tawḥīd and the issue of the beatific vision from the perspective of 'Allāmah Ṭabāṭabā'ī and al-Shinqīṭī. Journal of Comparative Tafsīr Studies, 9, 9–27. [In Persian]
7. Āl Ghāzī, 'Abd al-Qādir. (1963). Bayān al-ma'ānī [Clarification of meanings]. Damascus: Maṭba'at al-Taraqqī. [In Arabic]
8. Al-Ash'arī, 'Alī ibn Ismā'īl. (1980). Maqālāt al-islāmiyyīn wa ikhtilāf al-muṣallīn [The doctrines of the Islamic sects and the differences among worshippers]. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. [In Arabic]
9. Al-Baghawī, Ḥusayn ibn Mas'ūd. (2000). Ma'ālim al-tanzīl [Landmarks of revelation]. Beirut: Dār Ih'yā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
10. Al-Jazā'irī, Abū Bakr Jābir. (1995). Aysar al-tafāsīr li kalām al-'Alī al-kabīr [The easiest exegesis of the words of the exalted God]. Medina: Maktabat al-'Ulūm wa al-Ḥikm. [In Arabic]
11. Al-Jurjānī, 'Abd al-Qāhir ibn 'Abd al-Raḥmān. (2010). Daraj al-durar fī tafsīr al-Qur'ān al-'aẓīm [The step of jewels in the exegesis of the magnificent Qur'an]. Amman: Dār al-Fikr. [In Arabic]
12. Al-Marāghī, Aḥmad Muṣṭafā. (n.d.). Tafsīr al-Marāghī [Exegesis of al-Marāghī]. Beirut:

Dār al-Fikr. [In Arabic]

13. Al-Māturīdī, Muḥammad ibn Muḥammad. (2005). Tāwīlāt ahl al-sunnah [Interpretations of the people of the Sunnah]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
14. Al-Māwardī, 'Alī ibn Muḥammad. (n.d.). Al-nukat wa al-'uyūn [Points and sources]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
15. Al-Qāsimī, Jamāl al-Dīn. (1997). Maḥāsīn al-tāwīl [The beauties of interpretation]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
16. Al-Qaysī, Qāsim. (1965). Tārīkh al-tafsīr [History of exegesis]. Baghdad: Maṭba'at al-Majma' al-'Ilmī al-'Irāqī. [In Arabic]
17. Al-Qushayrī, 'Abd al-Karīm ibn Hawāzin. (2000). Laṭā'if al-ishārāt [Subtle points of allusions]. Cairo: al-Hay'ah al-Miṣriyyah al-Āmmah li al-Kitāb. [In Arabic]
18. Al-Taftāzānī, Sa'd al-Dīn. (1988). Sharḥ al-maqāṣid [Commentary on the objectives]. Qom: Sharīf Razī Publishing. [In Arabic]
19. Al-Tha'labī, Aḥmad ibn Muḥammad. (2001). Al-kashf wa al-bayān [Revelation and elucidation]. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
20. Al-Tīmī, Yaḥyā ibn Salām. (2005). Tafsīr Yaḥyā ibn Salām [The exegesis of Yaḥyā ibn Salām]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
21. Al-Tustarī, Sahl ibn 'Abd Allāh. (2004). Tafsīr al-Tustarī [The exegesis of al-Tustarī]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
22. Al-Wāḥidī, 'Alī ibn Aḥmad. (1994). Al-wajīz fī tafsīr al-kitāb al-'azīz [The concise exegesis of the noble book]. Beirut: Dār al-Qalam. [In Arabic]
23. Al-Yazīdī, 'Abd Allāh ibn Yaḥyā. (1985). Gharīb al-Qur'ān wa tafsīruh [The rare words of the Qur'an and their exegesis]. Beirut: 'Ālam al-Kutub. [In Arabic]
24. Al-Zamakhsharī, Maḥmūd ibn 'Umar. (1987). Al-kashshāf [The revealer]. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī. [In Arabic]
25. 'Āmilī, Ibrāhīm. (1981). Tafsīr 'Āmilī ['Āmilī exegesis]. Tehran: Ketābfurūshī Ṣaduq. [In Persian]
26. 'Arābī, Muḥammad Ghāzī. (2005). Al-tafsīr al-ṣūfī al-falsafī li al-Qur'ān al-karīm [The philosophical Sufi exegesis of the noble Qur'an]. Damascus: Dār al-Bashā'ir. [In Arabic]
27. Damījī, Khālīd ibn 'Abd Allāh. (2011). Āyāt al-'aqidah allatī qad yuwahhim zhāhiruhā al-ta'āruḍ [Verses of creed that may seem contradictory on the surface]. Riyadh: Dār al-Fiḍlah. [In Arabic]

28. Darreh, Muḥammad 'Alī Ṭahā. (2010). Tafsīr al-Qur'ān al-karīm wa i'rābuh wa bayānah [Exegesis, syntax, and explanation of the Qur'an]. Beirut: Dār Ibn Kathīr. [In Arabic]
29. Darwazeh, Muḥammad 'Izzah. (2000). Al-tafsīr al-ḥadīth [The modern exegesis]. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī. [In Arabic]
30. Darwish, Muḥyī al-Dīn. (1995). I'rāb al-Qur'ān al-karīm wa bayānah [Syntax and explanation of the Qur'an]. Ḥimṣ: al-Irshād. [In Arabic]
31. Dhahabī, Muḥammad Ḥusayn. (n.d.). Al-tafsīr wa al-mufasssīrūn [Exegesis and exegetes]. Cairo: Maktabat Wahbah.
32. Dīnūrī, 'Abd Allāh ibn Muḥammad. (2005). Al-wāḍiḥ fī tafsīr al-Qur'ān al-karīm [The clear in exegesis of the noble Qur'an]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
33. Faḍl Allāh, Muḥammad Ḥusayn. (1998). Min waḥy al-Qur'ān [From the revelation of the Qur'an]. Beirut: Dār al-Malāk. [In Arabic]
34. Ḥā'irī Tehrānī, 'Alī. (1959). Maqtanīyāt al-durar [Selections of jewels]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Persian]
35. Ḥasan Zādeh, Mehdī, & Rāūf, Sayyid Ḥamīd Rezā. (2017). Anthropomorphism in Muqātil ibn Sulaymān: A critical assessment. Journal of Kalām Studies, 4(6), 71–92. [In Persian]
36. Ḥawwā, Sa'īd. (2005). Al-asās fī al-tafsīr [The foundation in exegesis]. Cairo: Dār al-Salām. [In Arabic]
37. Ḥijāzī, Muḥammad Maḥmūd. (1993). Al-tafsīr al-wāḍiḥ [The clear exegesis]. Beirut: Dār al-Jīl. [In Arabic]
38. Ḥusaynī Hamedānī, Muḥammad. (1984). Anwār al-darakhshān dar tafsīr al-Qur'ān [The shining lights in Qur'anic exegesis]. Tehran: Luṭfī. [In Persian]
39. Hūwārī, Hūd ibn Muḥakkam. (2005). Tafsīr kitāb Allāh al-'azīz [Exegesis of the noble book of God]. n.p.: Dār al-Baṣā'ir. [In Arabic]
40. Ibn 'Abbād (Ṣāḥib ibn 'Abbād). (1993). Al-muḥiṭ fī al-lughah [The comprehensive dictionary in language]. Beirut: 'Ālam al-Kutub. [In Arabic]
41. Ibn Abī Ḥātim, 'Abd al-Raḥmān ibn Muḥammad. (1998). Tafsīr al-Qur'ān al-'aẓīm [Exegesis of the magnificent Qur'an]. Riyadh: Maktabat Nizār Muṣṭafā al-Bāz. [In Arabic]
42. Ibn Abī Zamanīn, Muḥammad ibn 'Abd Allāh. (2003). Tafsīr Ibn Abī Zamanīn [The exegesis of Ibn Abī Zamanīn]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]

43. Ibn al-Jawzī, 'Abd al-Raḥmān ibn 'Alī. (2001). Zād al-masīr fī 'ilm al-tafsīr [Provisions for the journey in the science of exegesis]. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī. [In Arabic]
44. Ibn 'Āshūr, Muḥammad al-Ṭāhir. (1999). Al-taḥrīr wa al-tanwīr [Verification and enlightenment]. Beirut: Mu'assasat al-Tārīkh al-'Arabī. [In Arabic]
45. Ibn 'Aṭīyyah, 'Abd al-Ḥaqq ibn Ghālib. (2001). Al-muḥarrar al-wajīz fī tafsīr al-kitāb al-'azīz [The concise and precise commentary on the noble book]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
46. Ibn Durayd, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1987). Jamharat al-lughah [The comprehensive lexicon]. Beirut: Dār al-'Ilm li al-Malāyīn. [In Arabic]
47. Ibn Fāris, Aḥmad. (1979). Mu'jam maqāyīs al-lughah [Dictionary of linguistic roots and measures]. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
48. Ibn Ḥammūsh, Makki. (2008). Al-hidāyah ilā bulūgh al-nihāyah [Guidance toward attaining the ultimate goal]. Sharjah: University of Sharjah. [In Arabic]
49. Ibn Manzūr, Muḥammad ibn Mukarram. (1993). Lisān al-'Arab [The tongue of the Arabs]. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]
50. Ibn Qutaybah, 'Abd Allāh ibn Muslim. (1990). Tafsīr gharīb al-Qur'ān [Exegesis of the uncommon vocabulary of the Qur'an]. Beirut: Dār wa Maktabat al-Hilāl. [In Arabic]
51. Karīmī, Muḥammad. (1982). Al-tafsīr li kitāb Allāh al-munīr [Exegesis of the enlightening book of God]. Qom: 'Ilmiyyah. [In Arabic]
52. Khaṭīb, 'Abd al-Karīm. (2005). Al-tafsīr al-qur'ānī lil-Qur'ān [The Qur'anic exegesis of the Qur'an]. Beirut: Dār al-Fikr al-'Arabī. [In Arabic]
53. Khosrowānī, 'Alī Reżā. (2011). Tafsīr Khosrowī [Khosrowī exegesis]. Tehran: Ketābfurūshī Islāmīyeh. [In Persian]
54. Makārem Shīrāzī, Nāṣir. (1992). Tafsīr nimūnah [The exemplary exegesis]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Persian]
55. Mardīnī, Fātimah. (2009). Al-tafsīr wa al-mufasssīrūn [Exegesis and exegetes]. Damascus: Bayt al-Ḥikmah. [In Arabic]
56. Ma'rifat, Muḥammad Hādī. (2000). Tafsīr wa mufasssīrān [Exegesis and exegetes]. Qom: Mu'assasat al-Tamhīd. [In Persian]
57. Ma'rifat, Muḥammad Hādī. (2008). Al-tamhīd fī 'ulūm al-Qur'ān [Introduction to the sciences of the Qur'an]. Qom: Mu'assasat al-Tamhīd. [In Arabic]

58. Mīdānī, 'Abd al-Rahmān Ḥasan. (1982). Ma'ārij al-tafakkur wa daqā'iq al-tadabbur [Stages of reflection and subtleties of contemplation]. Damascus: Dār al-Qalam. [In Arabic]
59. Mudarrisī, Muḥammad Taqī. (1998). Min hudā al-Qur'ān [From the guidance of the Qur'an]. Tehran: Dār Muḥibbī al-Ḥusayn. [In Arabic]
60. Muḥammadī Golpāygānī, Abū al-Qāsim. (2001). Jor'ah-i az zalāl-e Qur'ān [A draught from the pure Qur'an]. Qom: Būstān-e Ketāb Qom. [In Persian]
61. Muḥtasib, 'Abd al-Majīd 'Abd al-Salām. (1982). Ittijāhāt al-tafsīr fī al-'aṣr al-rāhin [Trends in contemporary exegesis]. Amman: Maktabat al-Nahḍah al-Islāmiyyah. [In Arabic]
62. Muqātil ibn Sulaymān. (2002). Tafsīr Muqātil ibn Sulaymān [Exegesis of Muqātil ibn Sulaymān]. Beirut: Dār lhyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
63. Muṣṭafā, Ibrāhīm, al-Zayyāt, Aḥmad, 'Abd al-Qādir, Ḥāmid, & al-Najjār, Muḥammad. (n.d.). Al-mu'jam al-wasīṭ [The intermediate lexicon]. Alexandria: Dār al-Da'wah. [In Arabic]
64. Nahāvandī, Muḥammad. (2007). Nafaḥāt al-Rahmān fī tafsīr al-Qur'ān [The breezes of the merciful in Qur'anic exegesis]. Qom: Mu'assasat al-Bi'thah. [In Arabic]
65. Nekūnām, Ja'far, & Moḥammadfām, Sajjād. (2017). An analysis of the transformation of exegetical views based on the concept of discourse. Religious Research Journal, 34, 45–64. [In Persian]
66. Nuyā, Paul. (1994). Qur'ānic exegesis and mystical language (Ismā'īl Sa'ādat, Trans.). Tehran: University Publishing Center. [In Persian]
67. Pākatchī, Aḥmad. (2010). Tārīkh tafsīr al-Qur'ān al-karīm [History of Qur'anic exegesis]. Tehran: Student Scientific Association, Faculty of Theology, Imam Sādeq University. [In Persian]
68. Qāḍī 'Abd al-Jabbār ibn Aḥmad. (n.d.). Mutashābih al-Qur'ān [The ambiguous verses of the Qur'an]. Cairo: Maktabat Dār al-Turāth. [In Arabic]
69. Quṭb, Sayyid. (2004). Fī ḡilāl al-Qur'ān [In the shade of the Qur'an]. Beirut: Dār al-Shurūq. [In Arabic]
70. Riḍā, Muḥammad Rashīd. (1993). Tafsīr al-Manār [Exegesis of al-Manār]. Beirut: Dār al-Ma'rifah. [In Arabic]

71. Šābūnī, Muḥammad 'Alī. (2000). *Šafwat al-tafāsīr* [The selected exegeses]. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
72. Sabzawārī, Muḥammad. (1987). *Al-jadīd fī tafsīr al-Qur'ān al-majīd* [The new in the exegesis of the glorious Qur'an]. Beirut: Dār al-Ta'āruf li al-Maṭbū'āt. [In Arabic]
73. Sabzawārī, Muḥammad. (1998). *Irshād al-adhhān ilā tafsīr al-Qur'ān* [Guiding the minds toward Qur'anic exegesis]. Beirut: Dār al-Ta'āruf li al-Maṭbū'āt. [In Arabic]
74. Šadīq Ḥasan Khān, Muḥammad Šadīq. (2000). *Fath al-bayān fī maqāṣid al-Qur'ān* [Opening the explanation on the objectives of the Qur'an]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
75. Safarzādeh, Mehrdād, Ḥayātī, Samīrah, & Shūrcheh, 'Abd al-Ḥusayn. (2016). A study of the attribute-related limbs and organs of God in the exegeses of the two sects. *Quarterly Journal of Tafsīr, Qur'anic and Hadith Sciences*, 8(31), 7–39. [In Persian]
76. Salmī, Muḥammad ibn Ḥusayn. (1990). *Ḥaqā'iq al-tafsīr* [The truths of exegesis]. Tehran: Markaz Nashr-e Dāneshgāhī. [In Persian]
77. Samarqandī, Naṣr ibn Muḥammad. (1995). *Tafsīr al-Samarqandī* [The exegesis of Samarqandī]. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
78. Šan'ānī, 'Abd al-Razzāq ibn Hammām. (1991). *Tafsīr al-Qur'ān al-'azīz* [Exegesis of the noble Qur'an]. Beirut: Dār al-Ma'rīfah. [In Arabic]
79. Saqafi Tehrānī, Muḥammad. (2019). *Ravān-e jāvid dar tafsīr-e Qur'ān-e majīd* [The eternal soul in the exegesis of the glorious Qur'an]. Tehran: Borhān. [In Persian]
80. Saqqāf, 'Alawī ibn 'Abd al-Qādir. (2005). *Šifāt Allāh 'azza wa jalla al-wāridah fī al-kitāb wa al-sunnah* [The attributes of God as presented in the Qur'an and Sunnah]. Riyadh: Dār al-Hijrah. [In Arabic]
81. Sayyid Karīmī Ḥusaynī, 'Abbās. (2003). *Tafsīr 'Alīyīn* [Exegesis of 'Alīyīn]. Qom: Osveh. [In Persian]
82. Shāh 'Abdul'Azīmī, Ḥusayn. (1984). *Tafsīr ithnā 'asharī* [Twelver exegesis]. Tehran: Miqāt. [In Persian]
83. Shaḥāteh, 'Abd Allāh Maḥmūd. (2000). *Tafsīr al-Qur'ān al-karīm* [Exegesis of the noble Qur'an]. Cairo: Dār Gharīb. [In Arabic]
84. Shamkhī, Mīnā. (2012). Literalist schools in Qur'anic exegesis. *Researches in Qur'anic Linguistics*, 1(1), 95–116. [In Persian]

99. Zubaydī, Mājid Nāṣir. (2007). Al-taysīr fī al-tafsīr li al-Qur'ān bi-riwāyat ahl al-bayt [Facilitation in Qur'anic exegesis according to the narration of ahl al-bayt]. Beirut: Dār al-Mihjah al-Bayḍā'. [In Arabic]
100. Zuḥaylī, Wahbah. (1990). Al-tafsīr al-munīr fī al-'aqīdah wa al-sharī'ah wa al-manhaj [The enlightening exegesis in creed, law, and methodology]. Damascus: Dār al-Fikr. [In Arabic]
101. Zuḥaylī, Wahbah. (2001). Al-tafsīr al-wasīṭ [The medium exegesis]. Damascus: Dār al-Fikr. [In Arabic].

